

Ganshoren

tussen stad
en natuur

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

52

GANSHOREN

tussen stad en natuur

Géry Leloutre, Hubert Lionnez

Redactie, opzoekingen en iconografie

Géry Leloutre et Hubert Lionnez

Begeleidingscomité

Anne-Sophie Walazyc, Kabinet van de Minister-President

Paula Dumont en Harry Lelièvre, Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie

Paula Dumont, Directie Monumenten en Landschappen

Herlezing

Harry Lelièvre, Directie Monumenten en Landschappen

Bedankingen

Justine Aerts, Olivier Berckmans, Julie Coppens, Philippe Charlier, Georges De Coster, Roger De Greef, dhr. en mevr. Iliano, Quentin Nicolai, Carlotta Reyners Fontana, Anne Riplet, Marcel Vanhulst, het college van Burgemeester en Schepenen van de gemeente Ganshoren en de medewerkers van de Diensten van het Gemeentelijk Secretariaat en Openbare Werken en in het bijzonder de directeur Christophe de Wannemaeker

Afkortingen van de fotografische vermeldingen

AAM: Archives d'Architecture Moderne

GAG: Gemeentearchief Ganshoren

AKP: Archief van het Koninklijk Paleis

AR: Algemeen Rijksarchief

MBHG: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

SAB: Stadsarchief Brussel

Auteursrechten

© Ed. Nels-Sofam 2013

Vertaling: Gitracom

Vormgeving: La Page - Druk: Claes Printing - Distributie: Nord-Sud

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, Arlette Verkruyssen, Directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, CCN - Vooruitgangstraat 80 - 1035 Brussel

GEDRUKT IN BELGIË

WETTELIJK DEPOT: D/2013/6860/002 - ISBN 978-2-930457-88-8

STEDENBOUWKUNDIGE VERKENNING VAN EEN GEMEENTE	3
DE UITBREIDING VAN DE STAD NAAR HET PLATTELAND	4
HET ARCHITECTUURPROJECT OP SCHAAL VAN HET PERCEEL: VORMGEVEND ELEMENT VAN EEN GEORDENDE STAD	13
OP ZOEK NAAR EEN TUINWIJK.	22
DE IN CONCESSIE GEGEVEN STAD: AFSPRAKEN TUSSEN GROTE VASTGOEDONTWIKKELAARS	33
EEN GEMEENTE OP ZOEK NAAR HAAR IDENTITEIT	46

Stedenboukundige verkenning van een gemeente

Ondanks het aparte karakter en de diversiteit van de architectuur op zijn grondgebied blijft de gemeente Ganshoren slecht gekend. Dat is gedeeltelijk te verklaren door zijn perifere ligging. Maar naast die relatieve afgelegenheid is het waarschijnlijk de afstand tussen enerzijds het beeld dat men doorgaans heeft van een stad en anderzijds het feitelijke uitzicht van Ganshoren dat voor verwarring zorgt. Zijn contrastrijke landschap, dat aarzelt tussen stad en platteland, is niet gemakkelijk te vatten. We treffen er zeer duidelijke, zelfs monotone sequenties aan zoals de Keizer Karellaan of de woontorens langs de Van Overbekelaan. Maar die worden doorbroken door gehelen van een heel andere aard en vaak heterogeen karakter die schijnen te wijzen op een reëel gebrek aan planning.

In werkelijkheid is Ganshoren in het Brussels Gewest juist een van de meest actieve gemeenten geweest inzake de stedenboukundige planning en ontwikkeling van haar grondgebied.

Aan de basis lijkt een sterke reflectie te liggen over het woonvraagstuk en zijn aanpassing aan de natuurlijke en rurale voorgeschiedenis van het gemeentelijke grondgebied. Dit streven om op het terrein tot een homogene synthese te komen tussen stad en natuur in de vorm van wonen in het groen is deels mislukt door de onophoudelijke herziening van de stedenboukundige plannen. Hoewel de architectuur in Ganshoren zich vaak op weinig opvallende wijze ontwikkeld heeft, zijn er in zijn architecturale en stedenboukundige geschiedenis toch voldoende echo's te vinden van de vraagstukken, debatten en trends die deze disciplines de laatste twee eeuwen beheerst hebben. De kennis van zijn erfgoed draagt dus ook bij tot een beter begrip van de uitdagingen die zijn stedenboukundige ontwikkeling gekenmerkt hebben.

Dit boekje, dat de ontwikkeling van Ganshoren in zijn diverse aspecten beschrijft, is ook een gids die de lezer uitnodigt om zijn lectuur voort te zetten door ter plaatse de rijkdom en de diversiteit van de gemeente te gaan ontdekken.

Linkerpagina.
De stedenboukundige evolutie van de gemeente in vogelvlucht.

Plan van 1845,
(GAG)

plan van 1957,
(GAG)

plan van 1985,
(GAG)

bebouwingsplan van 2011
opgesteld met Brussels UrbIS© -
Verdeling & Copyright CIBG.

De uitbreiding van de stad naar het platteland

Luchtfoto Basiliek van Koekelberg
(Foto W. Roberechts ©MBHG)

DE BASILIEK, SLUITSTEEN VAN EEN GROOTSTEDELIJK STRUCTUURPLAN

De Sippelberg is het hoogste punt van het plateau van Koekelberg. Ze is van onmiskenbaar belang geweest voor de ontwikkeling van de gemeente. Op deze hoogte, 62 meter boven de zeespiegel en in alle richtingen blootgesteld aan de wind, stond twee eeuwen lang, tot in de jaren 1860, een windmolen. Ze was een van ver zichtbaar baken in het bucolische Brabantse landschap dat in die tijd een groot deel van de oostelijke flank van de Zennevallei bedekte. De molen

van Ganshoren vormde een ijkpunt voor de talrijke boeren in de streek evenals een wandeldoel voor de bewoners van de landhuizen of de stedelingen die de rust van de natuur opzochten. De diverse melkerijen en afspanningen die het dorp op weg naar de molen telde, boden verfrissing en vertier.

Vandaag is haar plaats ingenomen door de basiliek van het Heilig Hart. Het panorama dat de bezoeker heeft vanaf de transeptkoepel is buitengewoon. De grootte, vorm en neo-byzantijnse stijl verlenen het gebouw een monumentaal karakter nog versterkt door het monolithische uitzicht van de massa donkerkleurige bakstenen.

Door zijn ligging en aanwezigheid treedt de basiliek – gebouwd tussen 1905 en 1970 – in het landschap naar voren als een oriëntatiepunt dat de lectuur van het stadsplan verduidelijkt. Het kerkgebouw lag echter niet aan de oorsprong van de ontwikkeling van de wijk. Het werd geïntegreerd in een reeks monumentale projecten die erop gericht waren de bebouwing van dit stadsdeel in de richting van de Leopold II-laan te stimuleren. Deze as, die tussen 1867 en 1891 werd aangelegd, profiteerde van een onvergelijkbare zichtbaarheid en moest tegelijk dienen als promenade en als visuele verbinding tussen de excentrische wijken en de monumenten van het stadscentrum.

TENTOONSTELLINGSPALEIS, KONINKLIJKE RESIDENTIE, NATIONAAL PANTHEON AAN DE HORIZON VAN EEN HOOFDSTAD

Als gevolg van de industriële revolutie kende Brussel in de tweede helft van de 19de eeuw, net zoals andere Belgische en Europese steden, een nooit geziene bevolkingsgroei. Om de stadsuitbreiding rond de hoofdstad, die toen nog tot de Vijfhoek beperkt was, te plannen en te coördineren, werd in 1842 de dienst van de Inspecteur-Wegenopzichter voor de Brusselse agglomeratie opgericht. Vanaf zijn aanstelling in deze functie in 1860 begon Victor Besme met de uitwerking van een *plan général d'extension et d'embellissement* dat tot doel had het hoofdstedelijk gebied uit te rusten met een nieuwe en rationele wegeninfrastructuur, die zich niets gelegen liet liggen aan de administratieve grenzen van de gemeenten rond de hoofdstad. Het plan voorzag in een omvangrijk netwerk van brede wegenassen en openbare parken, opgesmukt met monumenten en openbare gebouwen, die de verschillende wijken met elkaar zouden verbinden.

VOORSTAD DER VOORSTEDEN

In zijn toeristische gids *Les environs de Bruxelles*, verschenen in 1886, beschreef Alfred Mabilie duidelijk de situatie van het dorp Ganshoren in die tijd en de op gang komende stadsuitbreiding rond de site van de toekomstige basiliek. "Het park van Koekelberg strekt zich uit tot aan zijn grenzen en stilaan verrijzen er stadswoningen rond het park. Wanneer men door (het dorp) Ganshoren gewandeld is, bemerkt men rechts, tussen de bomen, het kasteel ter Rivieren, schilderachtig gelegen te midden van het gebladerte en omringd door water. Zijn duidelijk afgetekende gevels komen mooi uit tegen het groen van het park. De uivormige spits die het centrale deel bekroont, is een huzarenstukje. Het kasteel ter Rivieren, vandaag eigendom van de familie de Villegas, is een oude feodale woning die nagenoeg intact is bewaard."

Kasteel ter Rivieren
(verzameling Belfius Bank- Académie royale de Belgique © ARB-MBHG)

Dit aan elkaar grenzen op hetzelfde gemeentelijke grondgebied van bewaard gebleven landelijke dorpskern met kasteel enerzijds en nieuwe wijken aan de rand van Brussel anderzijds bracht Mabilie ertoe om het dorp Ganshoren 'voorstad der voorsteden' te noemen. Deze uitdrukking toont aan hoe moeilijk de toenmalige waarnemers van de stad en haar evolutie het hadden om de transformatie te begrijpen van het landelijke gebied rond Brussel. Dit onderhield immers met de Brusselse stedelijke realiteit een veel fijnere en complexere relatie dan die van eenduidige dualiteit centrum/periferie of stad/platteland. Een goed voorbeeld hiervan is de aanleg in 1893 van de tramlijn tussen de Beurs van Brussel en het Spiegelplein, plaats van de befaamde markt van Jette. De lokale inwoners, landhuiseigenaars en

uitbaters van de vele kroegen en melkerijen waren hier helemaal niet mee opgezet. De laatste groep was er zelfs viertal tegen en liet dit in 1894 duidelijk weten: "Wij vinden deze lijn helemaal geen vooruitgang en alleen maar zeer schadelijk voor onze handel. De tijden zijn al zo moeilijk; de tram zal ons alleen maar de doodsteek geven. De wandelaars uit de stad die naar het platteland gaan, vormen op zondag de voornaamste klanten van de café-uitbaters op deze weg. De tramrijtuigen zullen hen allemaal afleiden naar het centrum van de gemeente." De periferie maakte dus wel degelijk deel uit van het

dagelijks leven van de Brusselse bevolking. De meeste van deze afspanningen zijn verdwenen bij de aanleg van nieuwe wegen, zoals de herberg *In 't Oud Ganshoren* op het tracé van de Van Overbekelaan, *Pie Lambic* langs de huidige Beeckmansstraat, de boerderij-herberg *Heideken* en zijn boogschietmasten op de samenkomst van de Jettelaan en de Tentoonstellingslaan, of de *Laiterie du Panthéon* aan het begin van de Keizer Karellaan. De aanleg van deze laan leidde ook tot de sloop van Het Spaans Hof, dat uit 1617 dateerde. De materialen werden opgekocht door Raymond Pelgrims, die er in 1933 een gebouw mee oprichtte dat dienst deed als gemeentehuis van Groot-Bijgaarden tot aan de fusie van deze gemeente met Dilbeek in 1977. Een zeldzame getuige van deze levendige periode van zondagse ontspanning is het vroegere café *Het Oude Pachthof*, langs de Lowetsstraat. Dit gebouw werd volledig gerenoveerd in het kader van het project *Het Groene Hart van Ganshoren* uit de jaren 1980 en huisvest vandaag de seniorenvereniging *La Charnière*.

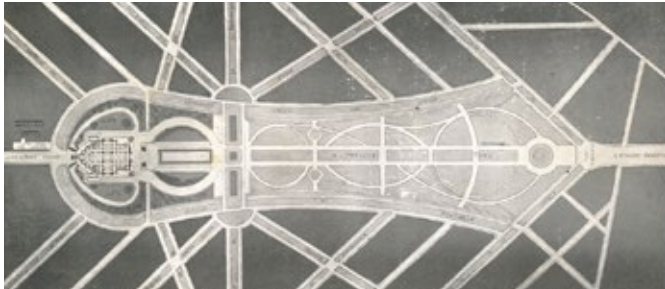

Plan d'ensemble pour l'extension et l'embellissement de l'agglomération bruxelloise van Victor Besme, versie van 1866. Het project hield van meet af aan rekening met de Sippelberg, die door zijn unieke geografische ligging uitzag op zowel de Congresskolom als het Brusselse stadhuis en de kerk van Laken. Het bouwwerk dat hier als orgelpunt van de Leopold II-laan zou verrijzen, moest recht doen aan deze strategische positie. (SAB)

Ontwerp voor een nationale basiliek door Pierre Langerock (1903), met geplande omringende burgerwoningen. De bestemming van het gebouw als stedelijk baken komt duidelijk tot uiting in de centrale spits die 153 meter hoog moest worden.

Plan van de basiliek en het Elizabethpark. (Basilique nationale du Sacré-Cœur à Bruxelles. Vues et plans, sds)

Eerste ontwerp voor een koninklijke residentie op het plateau van Koekelberg, voorgesteld door de Compagnie Foncière in 1864 naar een plan van Victor Besme (AKP)

Victor Besme ijverde zijn hele loopbaan om dit plan, deel voor deel, te realiseren. Hij werkte hiervoor met lokale plannen waarin de belangen van de gemeenten zo veel mogelijk verzoend werden met een omvattende grootstedelijke visie.

Het plateau van Koekelberg nam in dit plan van meet af aan een vooraanstaande plaats in. In een eerste fase moest hier een uitgestrekte woon- en zakenwijk verrijzen rond een 'Paleis van de Industrie', een soort tentoonstellingshal die een grote esplanade zou domineren van waaruit drie lanen in de vorm van een ganzenpoot zouden vertrekken. Het in 1864 door de *Société Foncière* voorgestelde project stootte echter op moeilijkheden als gevolg van de zeer strikte onteigeningsprocedures. Pas na een wetswijziging in 1867, die de overheid of private ontwikkelaars de mogelijkheid gaf om een globale zone te onteigenen voor een project van openbaar nut, konden de plannen op het plateau worden hervat. Het Paleis van de Industrie werd vervangen door een groot openbaar park waarin villa's zouden komen. Centraal zou een koninklijke residentie worden gebouwd, recht in de visuele as van de kerk van Laken.

Het project voor deze 'Koninklijke wijk' dat Besme in 1872 ontwierp, had niet meer succes dan het tentoonstellingspaleis en leidde overigens tot het faillissement van de *Société Foncière* in 1873. Toch zou zijn plan in grote mate de vorm van het latere Elisabethpark bepalen. Koning Leopold II wendde al zijn invloed aan om de ontwikkeling van het plateau van Koekelberg weer vlot te trekken. Naar het voorbeeld van Parijs en Rome stelde hij de bouw voor van een nationaal pantheon, een panoramisch monument vanwaar men de voornaamste gebouwen en de contouren van de hoofdstad in volle ontwikkeling zou kunnen waarnemen. Dit voorstel lag aan de basis van het wegennet van de wijk (1880), waarvan de bebouwing alvast werd aangevat ondanks het feit dat het parlement in 1884 de bouw van het pantheon verwierp. De Van Riethuizenlaan opende een doorkijk naar het memoriaal voor Leopold I, dat tegenover het paleis van Laken werd opgetrokken. De Segherslaan deed hetzelfde voor het Justitiepaleis. De hoogte van de aanpalende huizen werd strikt gereguleerd in functie van de visuele assen. Zo moest in het lage gedeelte van de Landsroemlaan de Koninklijke Sint-Mariakerk te zien zijn en beneden in de Pantheonlaan de Sint-Michel-en-Sint-Goedelekathedraal, het stadhuis of nog de Congresskolom.

De afwijzing van het pantheon temperde de stedenbouwkundige ambities van de koning niet. Na een reis naar Parijs in 1902, waar hij sterk onder de indruk was gekomen van de in aanbouw zijnde Sacré-Cœur in Montmartre, zette hij zich achter de bouw van een nationale basiliek. Deze laatste poging voor de oprichting van een monument op de hoogte van Koekelberg bleek de goede. De bouw zou echter een lijdensweg worden. De funderingen van de neogotische kerk naar het ontwerp van Pierre Langerock waren amper gelegd of het overlijden van Leopold II deed de werkzaamheden stilleggen. Ze werden pas hervat in 1925, naar de plannen van Albert Van Huffel, en duurden tot 1970.

DE STAD VAN DE BURGERIJ : INDRUK MAKEN DOOR EEN WONING AAN DE LANEN

De uitvoering van deze grootse plannen vereiste aanzienlijke middelen. Door rekening te houden met de lokale belangen werd weliswaar een politieke consensus bereikt, maar zowel de lokale als provinciale overheden beschikten niet over de financiële middelen om projecten van deze omvang te financieren. De terreinnivelleringen en de aanleg van wegen en openbare ruimtes werden daarom uitbesteed aan de privésector. Voor de 'Koninklijke wijk' werd eerst een beroep gedaan op de *Société Foncière*, daarna vanaf 1880 op de *Société Immobilière* om deze opdracht van openbaar nut uit te voeren, dankzij de concessie voor een bepaalde duur van het koninklijke onteigeningsrecht.

Algemeen plan voor de aanleg van een wijk op het plateau gelegen op het uiteinde van de verlenging van de Antwerpse Laan, tussen de wegen naar Gent en Merchtem. Dit plan uit 1868, opgesteld door de diensten van Victor Besme, voorzag in de aanleg van een park, met op het hoogste punt een koninklijke villa. Beneden in het park, op het grondgebied van Koekelberg, was een administratief en scholencomplex voor de gemeente ingeplant, terwijl een kerk was ingetekend op het grondgebied van Jette. (AR)

De wegenstructuur van de 19de-eeuwse stad was over het geheel genomen gehiërarchiseerd en verbonden met de verschillende sociale klassen. Hoe breder en monumentaler de laan, hoe meer ze gegeerd was bij de burgerij om er haar maatschappelijk succes mee te etaleren. De grootte van de percelen speelde eveneens een rol, vooral de breedte ervan. Zo plande het project voor de Koninklijke Wijk bovenaan in het park een geheel van villa's die beschouwd werden als het summum van sociale promotie (delen A, B, C en D die overigens groen zijn ingekleurd op het plan op p.7), en in het lage gedeelte rijhuizen voor de middenklasse. Deze huizen wedijverden met elkaar door de inventiviteit van hun gevelversiering. De grootste woningen stonden rond het park, de meer bescheiden woningen lagen in de zijstraten. De Landsroemlaan laat dit alles zeer mooi zien. De burgerwoningen en herenhuizen langs deze laan vormen een staalkaart van bouwstijlen. De weelde aan details en de rijkdom van de materialen die de gevels van deze huizen sieren, vertalen het verlangen van deze klasse om te pronken met de tekenen van welstand die voortvloeide uit haar recent verworven economische en politieke macht. Het huis op nr. 40 biedt een mooi voorbeeld van dit streven naar gevarieerdheid door de combinatie van talrijke architecturale elementen zoals de spitsboog, het tweelicht, de erker, de console, de zuil, de puntgevel, het pinakel, het balkon, de muurdam, enz., dit alles verenigd in een eclectische compositie met neogotische inslag.

Ook topgevels waren zeer geschikt om de woning te individualiseren. Dit zoeken naar uniciteit, dat tot uiting komt in de variatie van de details, ging

soms gepaard met gegroepede bouwprojecten. Dat is onder meer het geval voor de huizen op de nummers 34, 35 en 36 van de Landsroemlaan die tussen 1900 en 1910 werden gebouwd in de typische eclectische stijl van die periode. Elk van deze huizen, gebouwd op initiatief van dezelfde aannemerbouwpromotor voor drie verschillende opdrachtgevers, onderscheidt zich van de andere door de toevoeging van individuele bouwkundige en decoratieve elementen: ontlastingsboog in blauw en wit gegla-

zurde bakstenen, versierde I-balken, glas-in-loodraam, gebeeldhouwde console, en toepassing van de golvende lijnen en plantaardige motieven ontleend aan de art nouveau in het stenen lijstwerk en het houten schrijnwerk van deuren en vensters.

DE ROOILIJN IN VRAAG GESTELD: TWEE HUIZEN VAN ANTOINE POMPE

Het instrument bij uitstek voor de bouw van de stad in de 19de eeuw was het rooilijnplan. Het vastleggen van de gevellijn en het straatniveau volstond vaak om de stedelijke ruimte vorm te geven, met een strakke opeenvolging van gevels langs de straten. Maar dit belette niet dat individuele initiatieven van openbare of private bouwheren de perceptie van de openbare ruimte konden beïnvloeden.

Dat is bijvoorbeeld het geval bij de woning met garage aan de Jacques Sermonlaan 25. Een binnenplaats enerzijds en een kleine ommuurde tuin anderzijds, flankeren de woning en isoleren haar van de aanpalende gebouwen. Dit creëert een opening in het straatbeeld. De woning straalt hierdoor een landelijkheid uit die verrassend aandoet in deze volgebouwde wijk. Dit ontwerp van architect Antoine Pompe, gebouwd in 1922 in samenwerking met zijn toenmalige vennoot Fernand Bodson, kadert in het debat van die tijd over woningbouw.

De plannen van de gekoppelde huizen in de tuinvijk Kapelleveld (1922-1926) in Sint-Lambrechts-Woluwe, waaraan de twee architecten in dezelfde periode werkten, getuigen op exemplarische wijze van hun streven naar vereenvoudigde vormen, strakheid en soberheid. Antoine Pompe had in 1910 reeds een gebouw ontworpen dat een belangrijke referentie is in de vernieuwing van de architectuur op het keerpunt van de 20ste eeuw: de orthopedische kliniek van dokter Van Neck in Sint-Gillis. De nieuwe generatie architecten die ernaar verwezen, in de continuïteit van het onderzoek van Behrens en Duitsland en Berlage in Nederland, beoogden een nieuwe synthese tot stand te brengen tussen bouwlogica, ruimtelijkheid, materialiteit en expressie. Voor Pompe was architectuur *“gematerialiseerde expressie in een harmonische fusie van drie elementen: functie, techniek en esthetiek”*. Meer dan een strikt functionalistische benadering was zijn architectuur een gevoelige zoektocht waarin rede samenging met gevoel.

Deze zoektocht kreeg een concrete invulling met de villa aan de Sermonlaan, die qua stijl doet denken aan de Engelse cottages waarvoor Pompe een bijzondere voorliefde had opgevat, vooral via de architectuur van

Geheel van woonhuizen, Landsroemlaan 34 tot 36, arch. Joseph L'Ancre, 1900-1910. (foto Q. Nicolai)

Woonhuis, J. Sermonlaan 25,
arch. Antoine Pompe, 1922.
(©AAM)

De details van de gevel dragen bij tot de spanning tussen binnen en buiten. De horizontaliteit van de ondermuur en van sommige vensters vormt een tegenwicht voor de verticaliteit van de erker, het vakwerk van de geveltoppen en de schoorstenen. De algemene indruk is die van een coherent geheel dat de eenheid van de woning bevestigt.

Plan van de bel-etage.
(tekening Eeman & Linh)

M.H. Baillie Scott. Dit leidde tot een speciale aandacht voor de behandeling van het architecturale omhulsel waarbinnen de muren en dakhellingen zorgen voor een massieve en expressieve volumetrie die door spaarzame en gevarieerde doorbrekingen verzacht wordt. Deze compositie, die het leven binnenshuis wil omsluiten en beschermen, geeft blijk van een intimistische opvatting van de woning. De hal vormt er de centrale ruimte van, als plaats vanwaar alles vertrekt maar ook als echt middelpunt van de woning. Het ontwerp van de gevel toont duidelijk het verlangen om de diversiteit aan vensters en muuropeningen, die de verschillende vertrekken van de woning individualiseren, onder te brengen binnen een coherent geheel. De huidige situatie van losstaande woning is niet conform met de bouwvergunning waarin duidelijk stond vermeld dat de woning tegen het belendende perceel moest aanleunen. Dit perceel werd echter nooit bebouwd. Het ontwerp van Antoine Pompe is hierdoor een duidelijke uitzondering op de gebruikelijke bouwwijze van aaneengesloten rijwoningen die de Brusselse huizenblokken van die tijd kenmerken.

Vijftig jaar later, in 1947, kreeg Antoine Pompe, toen 74 jaar oud, de gelegenheid opnieuw in Ganshoren te werken, toen dokter Van Neck vroeg een woning voor hem te bouwen op de hoek van de Amaryllis-

straat (nr. 31) en de De Villegaslaan. Het gebouw stond aan het begin van een nieuw stuk van de De Villegaslaan waarvan het tracé in 1953 werd voltooid. Het ontwerp sloot deze keer volledig aan bij de rest van het huizenblok waarvan het de hoek vormde en zo de rooilijn bepaalde van de naburige straten.

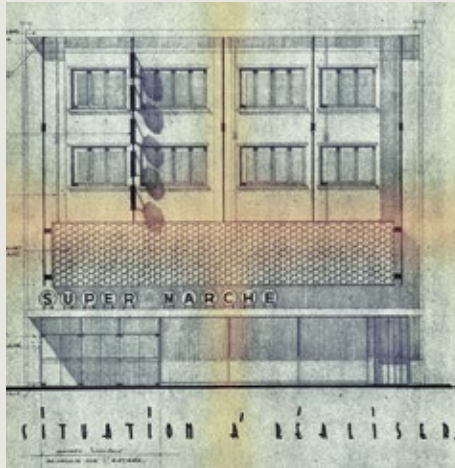
Het werken op het architecturale omhulsel, de architectonische geleiding van de natuurstenen, de contrasterende verhouding tussen de gevelopeningen en het uniforme baksteenparement, evenals de overkragende hellingen van de leien daken, die we al zagen in de villa aan de Sermonlaan, keren hier terug. Ook de dubbele hoekerker is overgenomen uit het eerste ontwerp. Maar de herhaling primeert op de uitwerking van de details, de beredeneerde logica krijgt de overhand op de expressie. De doorgevoerde normalisering in het ontwerp doet echter geen afbreuk aan het huiselijke karakter van de architectuur. De uitzuivering vervalt niet in zuivere abstractie maar verleent het gebouw een bijna klassieke dimensie. De plannen bijgevoegd aan de bouw aanvraag van 1947, geven blijk van een doorgedreven zoektocht naar een geometrische compositie. Het hele werk van Pompe getuigt van een voortdurende bevraging over de fundamenteën van de moderniteit in de architectuur. In 1925 verklaarde hij in het tijdschrift *L'Émulation*: "De modernist is per definitie een vijand van de routine. De herhaling van een niet doordacht gebaar wekt weerzin in hem op. (...) Onophoudelijk zal hij zich de vraag stellen: dit is altijd zo gedaan, maar zou men het ook niet anders kunnen doen? Of nog: waarom heb ik dit zo gedaan? Was het niet te veel? Wat kan ik nog weglaten? Wat niet onmisbaar is, is overbodig. Laten we dus vereenvoudigen. Condenseren. Zoeken naar de essentie." De echo van deze vragen blijft doorklinken in het huis aan de Amaryllisstraat.

Woonhuis, Amaryllisstraat 31,
arch. Antoine Pompe, 1947. Het kubusachtige volume van de drie verdiepingen onder de kroonlijst, het ritmeren van de gevel door de vensters en de luiken, de ruimtewerking van het plan, alles getuigt van een geometrische striktheid.
(Foto Dhr. en Mevr. Iliano)

Ciné Basilique,
Keizer Karellaan 41.
Arch. Hubert Installé, 1938.
(GAG)

Verbouwing van het handelsgelijkvloers voor de Supermarchés
SARMA, Keizer Karel 33-35.
Arch. Jean Mertens, 1961.
(GAG)

Appartementsgebouw met
café op de benedenverdieping,
Keizer Karel 37-39.
Arch. Bilmont, 1937.
(GAG)

HET GEMEENTECENTRUM DE FACTO

De handels- en horeca-activiteiten getuigen van de vitaliteit van de Keizer Karellaan, maar ook van haar status. In tegenstelling tot de grote lanen van de 19de eeuw waar de hoge burgerij verblijf hield is zij locatie van zowel grootstedelijk als volks leven. De bouwvoorvragen om de gevels van de benedenverdiepingen voor commerciële doeleinden aan te passen volgden elkaar op en illustreren de evolutie van de consumptie- en vrijetijdsgewoontes vanaf het interbellum. Voorbeelden hiervan zijn de bouw van

de buurtbioscoop Ciné Basilique (1938), de metalen winkelpui van de nummers 33-35 voor de Supermarchés SARMa die zich hier vestigden in 1961, of de pakketbootstijl van het café op nr. 37, ontworpen door architect Bilmont, die ook talrijke andere kleine gebouwen in dezelfde stijl ontwierp langs deze laan, een stijl die ook sterk aanwezig is in het appartementsgebouw op de nummers 10-12. Een apart geval is de zetel van Radio Conférences et Concerts. Het gebouw uit 1939, waarvan de onopvallendheid in niets

afwijkt van de algemene banaliteit van de laan, had op de benedenverdieping een grote opnamestudio met aparte cabines voor de geluidstechnicus en de presentator. Het radiostation herstelde zich nooit van de inbeslagname van zijn apparatuur door de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog. Het gebouw doet vandaag dienst als gemeentehuis en in de vroegere opnamestudio vinden nu de zittingen van de gemeenteraad en de huwelijksceremonies plaats.

Zetel van het voormalige Radio Conférences et Concerts,
zicht interieur
(foto H. Lionnez)

Het nieuw geïnstalleerde gemeentehuis in het vroegere gebouw
van Radio Conférences et Concerts. Foto omstreeks 1958.
(Archief van de Faculteit Architectuur van de ULB, Fonds De Coster)

Het architectuurontwerp op schaal van het perceel, vormgevend element van een geordende stad

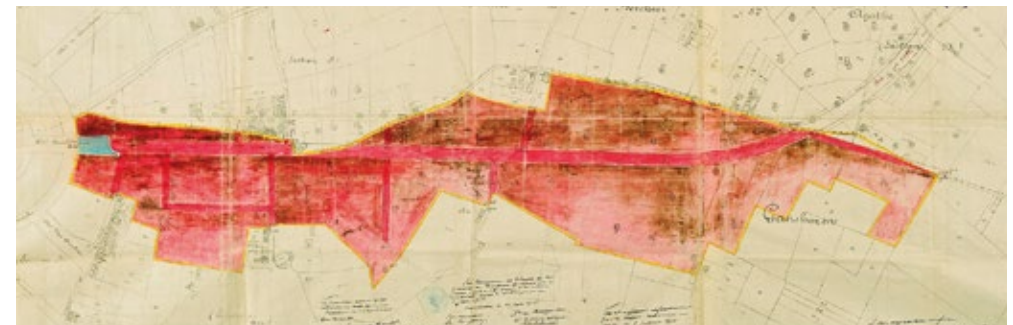
DE KEIZER KARELLAAN, LAAN VAN DE 20STE EEUW

Met uitzondering van de wijk van de Louis De Brouckèrelaan, die bij de oude dorpskern aanleunde, ontwikkelde Ganshoren zich in de periode tussen de twee realisaties van Antoine Pompe (1922 en 1947) vooral langs en tussen de assen die vanaf het Elisabethpark straalsgewijs uitwaaierden, tussen de Grondwetlaan en de Keizer Karellaan. De bebouwing sloot dus hoofdzakelijk aan op het structuurplan voor de grote metropool van koning Leopold II dat door Victor Besme tot uitvoering was gebracht. Maar de wetelijke context was intussen veranderd. De dienst van de Inspecteur-Wegenopzichter verdween samen met het bijna gelijktijdige overlijden van de twee mannen, waardoor de ruimtelijke ordening de facto bij de gemeenten terecht kwam die, op volledig autonome wijze en vaak met een zekere banalisering, bleven werken met de instrumenten van de 19de-eeuwse burgerlijke stad, meer bepaald door de verlenging van de rooilijnplannen. De Keizer Karellaan is een interessant voorbeeld van dit fenomeen.

Deze monumentale stadsas, aangelegd in 1904, is opgevat als directe voortzetting van de 'Basiliekwijk'. Ze had als doel de Leopold II-laan te verlengen door het park van Koekelberg te verbinden met de Gentse Steenweg in de richting van Oostende. Ze heeft een kaarsrecht en perfect vlak tracé en is hoger gelegen dan de oude dorpskern.

Toen de Belgische Staat tot de aanleg van de laan besloot, werd een ruime

Tracé van de Keizer Karellaan in 1904, gevoegd bij de concessieovereenkomst tussen de Belgische Staat, de gemeente Ganshoren en Edouard Parmentier voor de aanleg van de laan en de inrichting van de aanpalende terreinen. Het plan duidt behalve de bedding van de straten de grootte aan van de te onteigenen terreinen, waarvan de commerciële exploitatie de werkzaamheden moest financieren. Hetzelfde type document bestaat ook voor het gedeelte van de laan op het grondgebied van Sint-Agatha-Berchem. (AR)

zone voor onteigening aangeduid. De latere commerciële exploitatie moest de operatie financieren. De opdracht werd toevertrouwd aan een privé-partner die de bedding van de laan afstond aan de Staat. De eerste concessiehouder was de ondernemer Edouard Parmentier, vertrouweling van Leopold II, die reeds meerdere wijken gebouwd had, waaronder de Jubelparkwijk. De werken kenden echter een aarzelende start en waren nog maar weinig opgeschoten toen Parmentier overleed en Oscar Ruelens de concessie overnam.

Ruelens overleed op zijn beurt een tiental jaren later zonder dat de situatie veel veranderd was. In 1927 werd onder impuls van de Brabantse provinciegouverneur, Emile de Béco, de S.A. Quartier Basilique Charles Quint opgericht, waarvan hijzelf aandeelhouder was. Deze neemt de rol van de overheid over en staat in voor de aanleg van de straten en de verkaveling van de daaraan gelegen gronden. De werken voor de uitbreiding en verlenging van het wegennet begonnen ten slotte in 1934, in het vooruitzicht van de wereldtentoonstelling van 1935. De dwarsstraten volgden kort daarna, met onder meer de aanleg van de De Villegaslaan, ontworpen door gemeentearchitect Dominique Stevens in 1936 en aangevat in 1945. De laan moest afrekenen met een sterk hoogteverschil van bijna 8 meter waardoor een trap nodig was om de Amaryllisstraat te bereiken, een situatie die duurde tot aan de nivellering van het terrein en de aanleg van de huidige weg aan het begin van de jaren 1950. De gebouwen die er vanaf de jaren 1930 werden opgetrokken, getuigen van de opvallende statusverandering van de Keizer Karellaan die zich in de eerste helft van de 20ste eeuw voltrok. Hoewel de perceelindeling deze van de herenhuizen uit de omgeving van de Basiliek overnam, werden hier voornamelijk kleine verhuurpanden van drie tot vijf appartementen opgetrokken, in opdracht van particulieren.

Het ging dus voornamelijk om beleggingspanden gebouwd omwille van het opbrengsten die ze moesten leveren. Dat blijkt ook uit de vrij identieke stijl van de gebouwen die als het ware aan een type plan beantwoordden. Compositorische elementen zoals de erker, de nadruk op de eerste verdieping, de vorm van de kroonlijst en de redelijk verzorgde uitvoering van het metselwerk keren vaak terug en dit zonder noodzakelijk verband met de interne ruimtewerking van het gebouw. Langs deze langgerekte verkeersas, die nochtans zeer levendig is en zelfs het centrum van alle activiteit in de gemeente vormt, lijkt niets aan de architecturale banaliteit te ontsnappen.

De bijna ononderbroken opeenvolging van geglazuurde bakstenen parementen over de volledige lengte van de Keizer Karellaan is opmerkelijk.

Deze ietwat saaie homogeniteit staat in schril contrast tot de eclectische en kunstzinnige architectuur rond het Elisabethpark. Zoals blijkt uit een groot aantal bouwaanvragen die alle ondertekend werden door een bestuurder van de S.A. Quartier Basilique Charles Quint, gaat het om een 'Vilvordit'-baksteen. Deze maatschappij oefende net als voorheen de Société Foncière of de Compagnie Immobilière de Belgique een vorm van esthetische controle uit op de nieuwe constructies, waarbij vooral werd gelet op het materiaal van de gevel. Overal in de Brusselse agglomeratie bestond in die tijd een reglementering op de gevelbekleding, teneinde voor de nodige eenheid te zorgen in de talloze private bouwinitiatieven. Een treffende illustratie hiervan is het Flageyplein in Elsene waar de gemeenteraad besliste dat het plein het gevelparement zou overnemen van het eerste gebouw dat er werd opgetrokken. De geglazuurde baksteen van het beroemde Radioinstituut van Joseph Diongre zette dus de toon voor de rest van het plein. Etterbeek opteerde voor de aanleg van het nieuwe gemeenteplein, het Koning-Overwinnaarplein, voor een nog drastischer aanpak. Na een gevelwedstrijd, gewonnen door Paul Posno, werd het winnende ontwerp opgelegd aan alle andere gebouwen.

JEAN DELHAYE EN HET HEDENDAAGSE APPARTEMENT

Een imposant appartementsgebouw, gelegen op de hoek met de De Villegaslaan, doorbreekt de architecturale monotonie van de Keizer Karellaan. De witte gevelbepleistering vormt een opmerkelijke uitzondering op het bakstenen parement dat door de S.A. Quartier Basilique Charles Quint werd voorgeschreven. Niettemin werd de bouwaanvraag door de maatschappij goedgekeurd. De elegantie en strakheid in de uitwerking van de gevels zijn ook aanwezig in de plannen voor het interieur waarvan de ruimtes perfect geometrische vormen hebben. Er werd ook bijzonder veel aandacht besteed aan de ingang en het trappenhuis.

Het gebouw is een ontwerp van Jean Delhaye. Hij bracht er de principes in praktijk van een handboek dat hij schreef over de bouw van appartements-

De Keizer Karellaan gezien vanuit de De Villegaslaan. Rechts, de witte bepleisterde gevel van de Résidence Basilique, ontworpen door Jean Delhaye, die contrasteert met de monotone gevels in geglazuurde baksteen die de rest van de laan kenmerkt. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

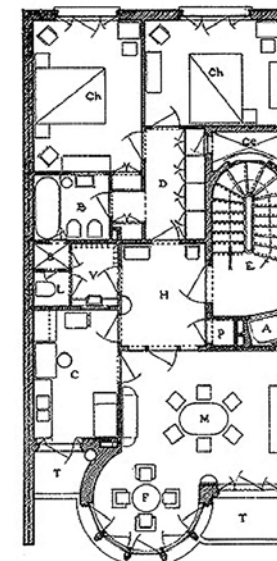

Tekening voor de gevel van het appartementsgebouw op de hoek van de De Villegaslaan en de Keizer Karellaan, arch. Jean Delhaye. De geometrie en strakheid van het plan komen er duidelijk in tot uiting. (GAG)

Plaat uit het handboek. Het plan is sterk geïnspireerd op het hoekgebouw aan de De Villegaslaan en de Keizer Karellaan. (Delhaye, J. L'appartement d'aujourd'hui, Luik, 1946)

gebouwen: L'appartement d'aujourd'hui. Delhaye hekelt hierin de bouwpromotorenarchitectuur waarbij de inwendige indeling niet overeenstemt met het ontwerp van de gevel. Precies dat is bij vele kleine appartementsgebouwen langs de Keizer Karellaan het geval: de erker wordt vaak asymmetrisch over twee interieurruimtes verdeeld.

Jean Delhaye was een leerling van Victor Horta, aan wie hij uitgebreid hulde bracht in de inleiding van zijn boek. Van zijn leermeester erfde hij een grondige klassieke vorming die zowel blijkt uit de rationaliteit van zijn ontwerpen als uit de eenheid en heldere compositie van de ruimtes ongeacht de geometrie van het perceel. Binnen deze zoektocht lijken de gebogen vormen een element van geleiding en ruimtelijke kwalificatie. Delhaye kreeg de gelegenheid zijn ideeën in praktijk te brengen op de Keizer Karellaan nrs. 124 en 126 door twee ontwerpen die hij in opdracht van zijn moeder maakte. De bouw van het hoekgebouw op nr. 124, ontworpen helemaal op het einde van de Tweede Wereldoorlog, gebeurde in meerdere fases en werd gevolgd door het gebouw op nr. 126 dat de overgang maakt naar de algemene bouwhoogte in de Keizer Karellaan. Dit geheel werd in 1953 aangevuld met een derde project aan de De Villegaslaan nr. 5. Op dit smallere perceel, eigendom van een derde persoon, kon hij een ander woontype uitproberen dat hij in zijn boek had omschreven als 'minimumappartement'. De booglijn van de gestapelde erker die de rooilijn overschrijdt, vergroot de woon-

Vestibule van het appartementsgebouw op de hoek van de de Villegaslaan en de Keizer Karellaan, arch. Jean Delhaye. Citaat uit het handboek: "Het is belangrijk dat een gebouw een mooie vestibule heeft".

Plan afkomstig uit het handboek, het is praktisch identiek aan dat van het gebouw in de De Villegaslaan. (Delhaye, J. L'appartement d'aujourd'hui, Luik, 1946)

ruimte aan de voorkant en creëert door een insprong een klein terras voor de keuken. De ingang op het gelijkvloers, die een perfecte cirkel vormt, ligt onder de cilinder van de erker.

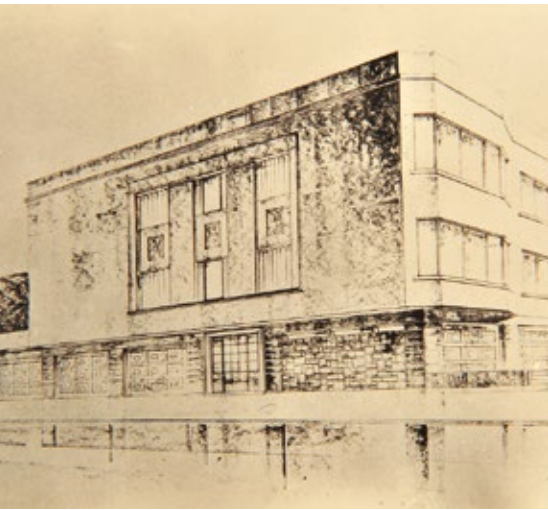
BOUWEN OP DE HOEK, SPELEN MET DE ROOILIJN

Delhaye verstaat de kunst te spelen met de door het perceel opgelegde vorm door een geometrisch systeem te creëren. Het gebouw dat hij in 1956 ontwierp op de hoek De Villegaslaan/Amaryllisstraat toont nogmaals zijn zoeken naar een beheersing van de ruimte. Op dit hoekperceel dat langs beide zijden zou worden ingesloten, volgde Delhaye de rooilijn van het aanpalende huis in de De Villegaslaan en tekende hij een terras aan de Amaryllisstraat. Hierdoor kwam hij tot een uiterst rationeel en compact grondplan, dat overigens afwijkt van het toen bestaande rooilijnreglement dat volledig gesloten huizenblokken oplegde. Het gebouw vertoont de invloed van Henry Lacoste, professor aan de academie voor Schone Kunsten waar Delhaye studeerde: de rationaliteit van de gevel wordt gecompenseerd door de integratie van elementen in de vorm van bas-reliëfs. Het gemeentebestuur aanvaardde de afwijking van de rooilijn op voorwaarde dat de aanvrager de decoratie van het vrij gelaten stuk gemene muur voor zijn rekening zou nemen.

Appartementsgebouw met eigen woning van Jean Delhaye. Het achteraan gelegen terras houdt de hoek met de Amaryllisstraat open. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

Perspectiefzicht gevoegd bij de bouwvraag ingediend door Jean Delhaye. De tekening toont duidelijk de opzet om het hoekprobleem op te lossen door de bouw van een gebouw met drie gevels, in een evenwicht tussen naleving van de rooilijn en individueel karakter van het gebouw, Amaryllisstraat 34 (GAG)

Net als Jean Delhaye probeerde architect H. Casanovas de naleving van de rooilijn in de Landsroemlaan te verzoenen met het ontwerp van een gebouw dat langs alle zijden vrij staat om alle appartementen een optimale en gelijkmatige bezonning te geven. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

Het gebouw dat architect H. Casanovas ontwierp op de hoek van de Pangaertstraat en de Landsroemlaan is een ander interessant compromis tussen naleving van het rooilijnplan en het verlangen om een modern en rationeel appartementsgebouw te creëren van het langwerpige type. Het voorstel om dit hoekperceel open te houden aan de kant van de Pangaertstraat werd door het gemeentebestuur aanvaard. In ruil moest de opdrachtgever, de bouwonderneming J.F. Mes et Fils van de Compagnie Immobilière de Belgique, concessiehouder voor de verkaveling van de wijken rond het Elisabethpark, verkrijgen dat zij de koper van het aangrenzende perceel zou verplichten om alle zichtbare delen van zijn gemene muur te bekleden. De compensatie voor die verplichting was een mooi uitzicht en meer licht.

De rationele aanpak van Casanovas heeft geleid tot een gebouw waarvan de structuur in de gevel tot uiting komt in de ritmische afwisseling van vensterregisters en banden van roze kunststeen. De geschrante plaatsing van de balkons over de verschillende verdiepingen versterkt nog het seriële karakter van de compositie. De uitspringende balkons op de afgeschuinde hoek zorgen voor een bijzonder geslaagd en dynamisch effect.

RAOUL BRUNSWYCK, DE BEL-ETAGEVILLA ALS RIJWONING

Delhaye en Casanova garandeerden de kwaliteit van hun woningen door zich te onttrekken aan de dwang van de rooilijn. Een doorlopende reeks van zes gebouwen in het lagere gedeelte van de De Villegaslaan, ontworpen

door architect Raoul Brunswyck die zeer actief was in Ganshoren, presenteert interessante variaties op het thema van de rooilijn.

Uitgaand van de bestaande perceelsindeling bakende Brunswyck zijn werkkruimte duidelijk af met gemene muren die hij aankleedde met een natuurstenen parement. De uitdaging voor de architect bestond erin om binnen dit kader een woning te ontwikkelen die voldeed aan de nieuwe eisen van zijn opdrachtgevers.

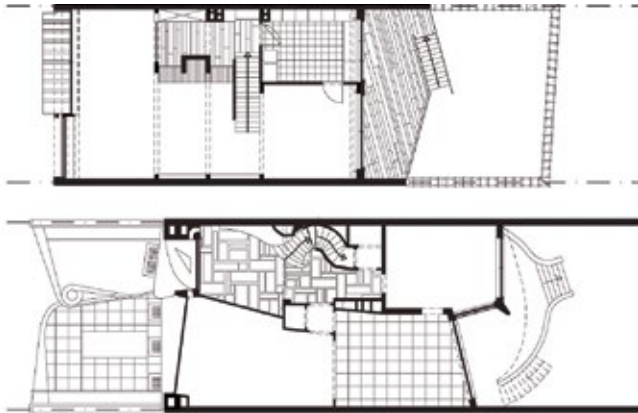
De ontwerpen van Brunswyck zijn verre van revolutionair, maar drukken het verlangen uit naar een nieuwe moderniteit die karakteristiek is voor de jaren vijftig en waarvan de Wereldtentoonstelling van 1958 in Brussel in zekere zin de bekroning was.

In het kielzog van het Marshallplan zien we in de jaren 1950 de opkomst in Europa van het Amerikaanse model dat als motor van democratische en economische ontwikkeling de geïndividualiseerde toegang van de gezinnen tot allerlei consumptiegoederen aanprijst. Van die goederen zou de auto de sterkste invloed uitoefenen op de opkomst van de middenklasse en haar bijdrage tot de groei van de steden. De eengezinswoningen van Brunswyck in de De Villegaslaan vormen interessante voorbeelden van de aanpassing van de rijwoning aan de nieuwe aspiraties van deze middenklasse.

De integratie van de garage op de benedenverdieping is een essentieel element van deze verandering. De livingroom die de hele breedte van de eerste verdieping beslaat en via een groot raam van een panoramisch zicht op de stad geniet, is een andere absolute vereiste. De centrale plaatsing van de trap past in het streven naar een grotere ruimtelijkheid.

De architectuur ontwikkelt zich door de superpositie van horizontale niveaus die duidelijk op de gevel tot uitdrukking komen door doorlopende banden die overeenstemmen met de betonnen vloerbalken. De geprononceerde gemene muren drukken de eenheid van de individuele woning uit.

De compositie van de gevel krijgt een relatieve architectonische plasticiteit via het assembleren en in reliëf plaatsen van de samenstellende elementen. De hele benadering is sterk grafisch. De gevel wordt geritmeerd door balkons, luifels of sculpturale ornamenten die bijdragen tot de afwisseling van de vormen: de horizontale muuropeningen (deuren en vensters), de verticale hoekgedeeltes en de variëteit van de corresponderende texturen en materialen. Het streven naar variatie gaat gepaard met het zoeken naar diversiteit in de materialen die Brunswyck zeer gedetailleerd beschrijft in de bouwvragen. Raoul Brunswyck, die decorateur van opleiding was, geeft blijk van een grote gevoeligheid voor de materialen die het interieur van de woning aankleden.

Plan onderaan, De Villegaslaan 25;
Plan bovenaan, De Villegaslaan 29,
arch. Raoul Brunswyck.
(tekening Justine Aerts)

Gevel, De Villegaslaan 29
arch. Raoul Brunswyck
(Foto Q. Nicolai)

De vorm en de plaatsing van de trap kaders in het zoeken naar een grotere ruimtelijkheid voor het woongedeelte. In het midden van de ruimte gelegen ontwikkelt de trap zich zo compact mogelijk, als wenteltrap (zoals in zijn eigen woning aan de de Villegaslaan 25) of soms evenwijdig met de gevel (nr. 29). In alle gevallen probeert de architect met de indeling van het interieur af te stappen van de opdeling in traveeën die de traditionele Brusselse woning kenmerkt.

Naar het voorbeeld van de Californische case studies uit die tijd gebruikt hij metaal en glas naast natuursteen en breukstenen. De abstracte geest van de moderniteit en het huiselijke karakter van de meer traditionele woning gaan er hand in hand.

In het vervolg van de reeks woningen in de De Villegaslaan ontwierp Brunswyck met zijn nieuwe venoot, Odon Wathélet, op nr. 31 een gebouw om hun bureau te huisvesten. Vandaag is dit een bijgebouw van het gemeentehuis. Deze realisatie laat zien dat de compositietechniek die hij ontwikkelde voor woningen zich perfect leent voor andere programma's. Vertrekend van een identieke omkadering door gemene muren komt de gevel hier volkomen los van het grondplan. De tweeledige trap zit niet opgesloten in een trappenhuis. Zijn sculpturale aanwezigheid vult de overvloedig verlichte hal die over de volledige perceelbreedte loopt.

Binnenzicht, De Villegaslaan 29,
arch. Raoul Brunswyck.
De positie van de dwars geplaatste trap definieert een ruimte met open haard, in het centrum van de woning.
(Foto J. Lévy)

Voor het gevelontwerp van appartementsgebouwen in de Maria van Hongarijelaan en de Van Overbekelaan maakte Brunswyck gebruik van hetzelfde horizontale register dat hij voor zijn bel-etagewoningen had toegepast. Deze ontwerpen waren echter minder dynamisch en banaler. Het ging voor het merendeel om verhuurpanden. De variatie aan details en materialen maakte plaats voor een grotere herhaling en een zekere standaardisering.

Voor de gebouwen aan de Maria van Hongarijelaan werd een afwijking van de bouwvoorschriften aangevraagd om het mansardedak te kunnen vervangen door een attiekverdieping over de hele breedte van het perceel. Als argumenten werden aangevoerd: de esthetische overeenstemming met het homogene uitzicht van de nabijgelegen Keizer Karellaan, het natuurlijke hoogteverschil, de toenemende vraag naar woningen en het feit dat de grote breedte van de laan deze oplossing rechtvaardigde. Hoe dan ook werd hiermee de discussie over de toegelaten bouwhoogte in Ganshoren geopend.

Als gevolg van latere afwijkingaanvragen die Brunswyck indiende, zou de noordkant van de laan, die aanvankelijk bestemd was voor rijwoningen met geringe hoogte (twee bouwlagen), door het BPA van 1957 op verschillende punten worden gewijzigd waardoor discontinue hoogbouw (zonder precisering van het aantal verdiepingen) werd toegelaten. Men wou hiermee op passende wijze tegemoetkomen aan de toenemende vraag naar huisvesting.

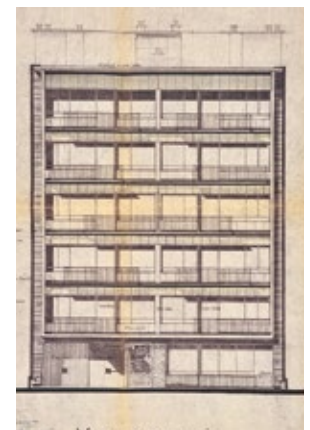

Gebouw van het architectenbureau
Raoul Brunswyck en Odon Wathélet,
De Villegaslaan 31
(Foto O. Berckmans)

Appartementsgebouw Palmer
Rose, Maria van Hongarijelaan 5,
arch. Raoul Brunswyck.

De ingang met het gevarieerde materiaalgebruik en de doordachte schikking van de elementen toont dat Brunswyck in oorsprong decorateur van opleiding was.
(foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

Opstand gevel.
(GAG)

Op zoek naar een tuinwijk

Parallel met de individuele, onafhankelijk van elkaar gebouwde woningen die geleidelijk het stedelijke raster rondom het Elisabethpark opvulden, ontstond ook een vorm van gegroepeerd wonen. Dit woonmodel, geïnspireerd op de Engelse tuinwijk, was bestemd voor de arbeiders en lagere bedienden van wie de inkomsten te beperkt waren om rechtstreeks te kunnen investeren in de bouw van een klassieke rijwoning. De Heidekenwijk, opgericht door de coöperatieve vennootschap Le Home, is een zeer goed voorbeeld van dit model. Ten tijde van de bouw in 1923-1924 lag dit geheel van woningen volledig geïsoleerd in de velden. De Jettelaan bestond nog niet en men moest tot aan de Lakenlaan stappen waar de eindhalte lag van tramlijn 14 die naar het centrum van Brussel reed. Het terrein maakte deel uit van de vroegere gemene weiden die door de lokale adellijke heer aan de gemeente werd afgestaan voor gebruik door de inwoners. Het werd aan de coöperatieve vennootschap ter beschikking gesteld om er sociale woningen te bouwen voor haar leden die voornamelijk bij de regies voor gas en telefoon werkten.

De plannen werden getekend door architect-stedenbouwkundige Jules Ghobert, die ook meewerkte aan het ontwerp voor de huidige Kunstberg in het centrum van Brussel. De woningen waren allemaal eengezins-

De homogene architectuur en talrijke publieke ruimtes verlenen de Heidekenwijk een collectieve en eenvormige dimensie die kenmerkend is voor het tuinwijkmodel.
(Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

woningen met tuin. Ze werden echter in rijen gegroepeerd om coherente gehelen te vormen. Het globale plan was er immers op gericht om elke individualisering van de woningen uit te wissen en op die manier het collectieve karakter van de wijk tot uitdrukking te brengen. Kleine squares en pleintjes, verspreid over de wijk, moesten de sociale contacten bevorderen. De tuinen werden achteraan verbonden door back alleys die tevens kortere verbindingen mogelijk maakten tussen de diverse pleintjes. Het gehele ontwerp, van algemene plattegrond tot architecturale details, stond in dienst van een spaarzaam gebruik van middelen. De materialen waren eenvoudig – baksteen, terracotta tegels voor de gevels en keramische dekstenen voor de vensterbanken – maar oordeelkundig gecombineerd en aangewend. De topografie van het terrein werd niet gewijzigd en de geplaveide oppervlakken in de openbare ruimte werden tot een minimum beperkt, ten voordele van gazon dat goedkoper was. De tuintjes, zowel vooraan als achteraan, waren gescheiden door hagen die minder kostten dan bakstenen muren. De architectuur ten slotte riep de sfeer op van een middeleeuws dorp of stadje, twee pre-industriële woonvormen die toen als het collectieve samenlevingsmodel bij uitstek werden beschouwd, waar de symbiose tussen gemeenschap en leefruimtes het meest perfect leek. In dat opzicht paste de Heidekenwijk trouw de principes toe van een van de meest invloedrijke theoretici van de tuinwijken, de Engelsman Raymond Unwin.

Een architectuur die van een grote inventiviteit getuigt in het gebruik van een eenvoudig en goedkoop materiaal als baksteen.
(Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

De huizen in de Mertensstraat maken deel uit van een globale compositie. (GAG)

Appartementsgebouwen in de Pangaertstraat. (foto A. de Ville de Goyet © MBHG)

GANSHOREN: TWEE SOCIALE WONINGMAATSCHAPPIJEN, TWEE TUINWIJKMODELLEN

De principes van de tuinwijk werden in grote mate overgenomen door de Nationale Maatschappij voor Goedkope woningen (NMGW) die in 1919 werd opgericht om de sociale huisvesting in België te ontwikkelen door de lokale vastgoedmaatschappijen financieel en technisch te ondersteunen. Er waren twee types maatschappijen die vaak een sterk verschillend ontwikkelingsbeleid voerden. Ganshoren is hiervan een zeer goede illustratie. Enerzijds had men de autonome coöperatieven, die vaak werknemers van eenzelfde onderneming groepeerden. Dit was het geval met *Le Home* en *Le Logis* en Floréal in Watermaal-Bosvoorde. Anderzijds waren er maatschappijen opgericht door de gemeentebesturen, zoals *Les Villas de Ganshoren*, opgericht in 1920.

Het eerste type, op zoek naar zo goedkoop mogelijke terreinen, lag vaak volledig geïsoleerd en stond dicht bij de visie van Louis Van der Swaelmen en Raphaël Verwilghen, leden van de technische dienst van de NMGW, die de tuinwijken beschouwden als een uitbreiding van de agglomeratie in de vorm van satellietsteden omringd door groen en met elkaar verbonden door een netwerk van parkways en tramlijnen. De realisaties van

het tweede type sloten vaak aan op het bestaande of door de gemeente geplande stratenpatroon en maakten zo direct deel uit van het gemeentelijke woonuitbreidingsbeleid. De eerste realisaties van *Les Villas* kwamen tot stand in de Pangaertstraat, met een reeks kleine aan elkaar palende appartementsgebouwen, en in de nabijgelegen Sint-Martinusgaarde. Een klein geheel van huizen met tuinwijkallure was hier volledig ingebed in het stratenpatroon dat het 19de-eeuwse stratenpatroon voortzette. Een derde realisatie, in de Karel Mertensstraat, lag een eind verder en bestond uit 9 kleine huizen, ontworpen door architect Gaston Henri in 1929, die zo de kiemen legden voor een nieuwe wijk. Deze aan elkaar gebouwde huizen vormden een coherent geheel en combineerden vier geveltypes met een algemene symmetrische opstand. Door de geleidelijke verkoop van de huizen in de loop van de jaren merkt men vandaag bijna niets meer van de bekommernis om dit groepje bescheiden woningen een monumentaal uitzicht te geven. Een gelijkaardige intentie, ontleend aan de School van Amsterdam, treffen we ook aan in de ontwerpen van Huib Hoste voor de tuinwijk Kapelleveld.

EEN POGING TOT VERALGEMENING VAN WONEN IN HET GROEN

De woningmaatschappij *Les Villas de Ganshoren* verschilde van de coöperatieve maatschappij *Le Home* doordat ze uitging van het gemeentebestuur. Een van haar eerste realisaties was de reeks woningen in de Karel Mertensstraat. Hieruit blijkt welke invloed het tuinwijkconcept uitoefende op de politieke overheden bij het uitdenken van een ideale woonvorm in de nabijheid van de hoofdstad. Het doel was een manier van wonen te bieden, die volgens de begeleidende tekst bij het plan “een overgang tussen de stedelijke dichtheid en de open ruimte” mogelijk maakte. Dit kleine geheel was in feite de voorbode van een veel omvangrijker woonuitbreidingsproject dat het gemeentebestuur geleidelijk opstartte en dat in 1947 leidde tot een eerste ‘Algemeen Plan van Aanleg’ (APA) voor de gemeente.

De Tweede Wereldoorlog bracht een diepgaande verandering mee in de wetgeving over stedenbouw. Het instrument van het rooilijnplan, als te vaag beschouwd om efficiënt te zijn, werd vervangen door het plan van aanleg. Dit was vollediger en legde niet alleen de rooilijnen vast maar ook de bouwhoogtes en de bestemmingsvormen, dit alles onder het wakende oog van de gloednieuwe Rijksadministratie voor Stedenbouw, Ruimtelijke Ordening en Huisvesting. Het plan van aanleg was in hoofdzaak op twee niveaus actief: het algemene plan, dat het grondgebied van de gemeente bestreek en het ontwikkelingskader vastlegde, en het bijzonder plan dat op afzonderlijke wijken van toepassing was. De gemeenteraad van Ganshoren gaf op zijn zitting van 28 september 1945 aan de directeur van de dienst Openbare Werken, Octave Coenen, opdracht het algemene plan voor de gemeente uit te werken. Dit document, voltooid in 1947 en uiteindelijk goedgekeurd in 1951, was het eerste Algemeen Plan van Aanleg op het

Het Algemeen Plan van Aanleg goedgekeurd door de gemeenteraad in 1951 en door de nationale overheid in 1954. Het rode gedeelte voorziet in de voortzetting van het model van gesloten bouwblokken, typisch voor de 19de eeuw. Het zalmkleurige gedeelte past een meer open typologie toe, zoals blijkt uit de foto van de maquette voor de wijk tussen de Hervormingslaan en het domein van het kasteel ter Rivieren, opgenomen in het onderzoek dat voorafging aan de uitwerking van het plan in 1947. (GAG)

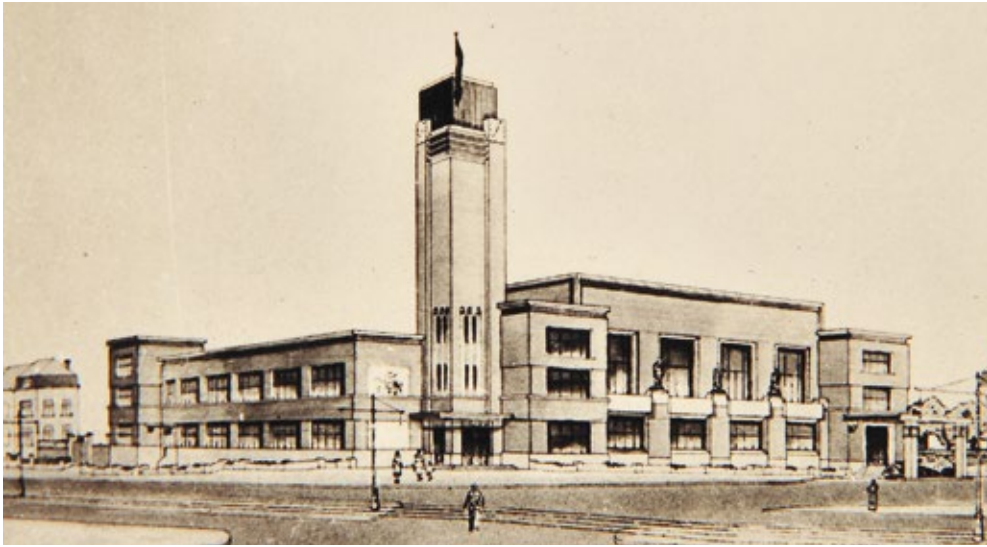
grondgebied van de Brusselse agglomeratie. Het is wellicht aan de nauwe vriendschap tussen Octave Coenen en Victor Bure, de directeur van de Rijksadministratie voor Stedenbouw, te danken dat Ganshoren als een van de enige Brusselse gemeenten, samen met Jette en Evere, deze nochtans wettelijk verplichte planningsoefening tot een goede einde bracht. Het plan stelde concreet voor om het bestaande stedelijke raster voort te zetten over bijna het volledige grondgebied van de gemeente. Er werden echter twee uitvoeringsmodaliteiten vastgelegd. In het rode gedeelte, langs de bestaande hoofdassen, zouden de huizenblokken gesloten zijn. In het zalmkleurige gedeelte, dat overeenstemde met het nog zeer landelijke deel van de gemeente, werd een halfopen bebouwing voorgesteld. Een proefmaquette voor de wijk tussen de Verdijkstraat en de Hervormingslaan toont duidelijk het streven om een open leefomgeving te creëren, met bouwhoogtes zoals in de Mertensstraat. Deze laatste straat werd overigens naadloos geïntegreerd in het plan en gaf uit op een van de vele wijkparkjes, waarop telkens een bepaalde sport beoefend kon worden. Het plan voorzag ook in andere sportvelden die gegroepeerd werden op een groot terrein dat zou worden aangelegd ten noorden van het domein van het kasteel ter Rivieren.

Het eerste APA voorzag in een administratief en religieus centrum op het kruispunt van twee belangrijke assen, waar destijds het eindpunt was van een tramlijn. Op dat plein moest de nieuwe Sint-Martinuskerk komen, naar het ontwerp van architect Jean Gilson, en een nieuw gemeentehuis, ontworpen door gemeentearchitect Dominique Stevens. (GAG)

Het plan van 1947 is typisch voor het stedenbouwkundige beleid van de Brusselse gemeenten tijdens het Interbellum. Zonder de van de 19de eeuw geërfde structuur in vraag te stellen en op dezelfde manier als de gemeenten Etterbeek met het Koning-Overwinnaarplein, Elsene met het Flageyplein, Evere, Sint-Pieters-Woluwe of Sint-Lambrechts-Woluwe wou het plan de kern van de stadsontwikkeling verplaatsen naar het geografische centrum van de gemeente, door de creatie van een echt gemeenteplein dat een 'bestuurlijk en godsdienstig centrum' zou vormen. Dit plein, gelegen op het kruispunt van twee belangrijke assen (Beeckmans/Sorensen en Van Overbeke) en aangelegd rond een middenterrein waarop kaatsbal kon worden gespeeld, moest de locatie worden voor een kerk en een nieuw gemeentehuis. Het ontwerp hiervan door gemeentearchitect Dominique Stevens, een soort herinterpretatie van een belfort, doet in zijn moderne monumentaliteit denken aan het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe, ontworpen door Joseph Diongre tussen 1935 en 1939. De realisatie van het nieuwe gemeentehuis werd herhaaldelijk uitgesteld om budgettaire redenen en uiteindelijk afgeblazen, waardoor het vroegere radiogebouw aan de Keizer Karellaan in gebruik bleef. Het nieuwe kerkgebouw werd wel gebouwd ter vervanging van de kleine parochiekerk

Ontwerptekening, gemeentehuis, niet uitgevoerd. De opstand vertoont gelijkenis met het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe van Joseph Diongre. Het was opgevat als een hoekgebouw dat zou worden omsloten door private gebouwen. (GAG)

die moest verdwijnen voor de verbreding van de Beeckmansstraat. De hoge trapeziumvormige gevel van de nieuwe Sint-Martinuskerk, gebouwd onder leiding van architect Jean Gilson tussen 1965 en 1971, is opmerkelijk, zowel door de polychrome keramiekbekleding als door de inspringende rooilijn die een voorplein creëert op het Fabiolaplein. Op de plaats voorzien voor het nieuwe gemeentehuis kwam het transparante functionalistische gebouw van het Nereuszwembad. Dit vrijstaande gebouw slaagt er ondanks zijn massieve volume niet in het plein te structureren, in tegenstelling tot het ontwerp van Stevens dat een geheel vormde met de naburige huizen.

Sint-Martinuskerk, arch. Jean Gilson, interieurzicht. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

HET COMPLEXE LOT VAN DE MOLENBEEK: LAAN, AUTOWEG, OPENBAAR PARK

Volgens het APA van 1947 zou aan de overkant van de spoorlijn een laan worden aangelegd op de Molenbeek. Deze laan, die de De Smet de Nayerlaan in Jette moest verbinden met de gemeente Zellik, sloot in feite aan op de autoweg naar Oostende, de eerste in zijn soort van België, waarvan de bouw in de jaren 1930 was begonnen. Het potentieel van deze verbinding had de aandacht getrokken van

de dienst Wegenbouw van het Ministerie van Openbare Werken, dat na de Expo 58 belast was met de uitwerking van een plan voor de ontwikkeling van autowegen in het hele land die tot in het centrum van Brussel moesten leiden. Het ontwerp van een met villa's afgezoomde laan werd daarom in 1971 veranderd in een autowegverbinding tussen een nieuwe autoweg naar Knokke die er nooit gekomen is

en de Lambermontlaan in Schaarbeek langs de spoorlijn. Dit project werd wegens massaal volksprotest afgevoerd en de betrokken zones werden uiteindelijk opgenomen in de reeks parken die samen het zeer mooie Koning Bowdewijnpark vormen.

Wegenplan van de DienstWegenbouw van het Ministerie van Openbare Werken, 1971. (GAG)

Schema dat rekening houdt met het autoverkeer bij de uitwerking van het APA bij het begin van de jaren 1950. (Archief van de Faculteit Architectuur van de ULB, Fonds De Coster)

VAN STRAAT NAAR LINEAIR PARK

Het Algemeen Plan van Aanleg werd pas in 1954 door een koninklijk besluit goedgekeurd en in datzelfde jaar nog herzien. In de loop van de procedure was de politieke situatie in Ganshoren immers veranderd. De nieuwe gemeenteraad had een socialistische meerderheid gekregen, die de realisatie van het grote sportterrein op gronden die van de familie de Villegas, eigenaar van het kasteel, moesten worden aangekocht, financieel niet haalbaar vond. De voorbereidingen van de Expo '58 hadden overigens een intens bouwprogramma van nieuwe toegangswegen naar de Heizelvlakte op gang gebracht, waaronder een directe verbinding tussen de Leopold II-laan in het verlengde van de kleine ring en de uitgestrekte parkeerterreinen rond de tentoonstellingsite. De aanleg van de Tentoonstellingslaan zette het APA volledig op losse schroeven aangezien daarin de Grondwetlaan gepland was als een weg die eindigde op een met bomen beplant plein. Het grote sportterrein, dat Octave Coenen na aan het hart lag, werd dus opgegeven ten voordele van een aantal kleinere groene ruimtes waarlangs de geplande woningen van het eengezinstype in clusters werden georganiseerd. Deze groene ruimtes werden aan elkaar geschakeld tot een dwarsas die tot voorbij het domein ter Rivieren liep en min of meer de as verving die

in het vorige plan voorzien was als verlenging van de Hervormingslaan. In de logica van deze groene as dacht Coenen er op een bepaald ogenblik zelfs aan om het kasteel een nieuwe bestemming te geven als gemeentehuis, te midden van een uitgestrekt openbaar park, maar dit idee liep spaak op de hoge aankoopkosten. Het ontwerp van tweede APA, goedgekeurd in 1958, illustreerde een belangrijk keerpunt in het denken over de vorm van de stad. Tot dan toe had de samenlevingsruimte bij uitstek vorm gekregen in de straat en het openbaar plein, maar nu vond een geleidelijke verschuiving plaats naar de groene ruimte waarin de wijkinfrastructuur zoals scholen en sportterreinen was opgenomen. De periode waarin dit tweede plan werd uitgewerkt, viel ook samen met de aanwerving door het departement Openbare Werken in het begin van de jaren 1950 van twee jonge medewerkers: landmeter Roger De Greef, die hoofdzakelijk belast was met het ontwerp en de realisatie van de wegen en het rioleringsnet, en tekenaar Georges De Coster, decorateur-binnenhuisarchitect van opleiding, die zijn carrière begonnen was bij de befaamde Belgische designer Jules Wabbes, aan de zijde van de jonge André Jacquemain. De Coster was rechtstreeks betrokken bij de uitwerking en de follow-up van het APA. Hij werd trouwens snel de rechterhand van Octave Coenen, die

Linkerpagina.
Schema van de toegangswegen tot de site van de Expo '58, met de aanleg van de as van de Tentoonstellingslaan die de kleine ring en de De Smet de Nayerlaan rechtstreeks verbond met een van de grootste parkeerterreinen (in totaal gespreid over 110 ha) die voor het gebeuren werden aangelegd. (GAG)

HET SUPERBLOK ALS ORGANISATIE-ELEMENT VAN DE MODERNE STAD

Het eerste APA had de ligging van de grote wegen die het gemeentelijk grondgebied structureerden globaal vastgelegd. Deze wegen vormden een grote vierhoek gevormd door de Van Overbekelaan, Negen Provinciënlaan, Maria van Hongarijelaan en het theoretische tracé van de De Villegaslaan rond de zone die de gemeente als bebouwde zone bestemd had. Dit gebied vormde in zijn geheel een groot bebouwd blok, waarvoor Gaston Bardet de naam 'superblok' bedacht had. Het superblok, waarvoor ook de naam 'buurteenheid' werd gebruikt, vormde het organisatie-element van de moderne stad. Qua schaal-grootte was het geïnspireerd op de parochie, een geliefd model van Bardet. Geformaliseerd door grote randwegen stelde het superblok een leefruimte voor waaruit het doorgaand verkeer werd geweerd en waarvan de kern een voetgangerszone was. Hierin was de wijkinfrastructuur geconcentreerd in een groen kader.

De organisatie van de stad in superblokken steunde dus op een drastische rangorde van de wegen. De Keizer Karellaan werd gereserveerd voor het doorgaand verkeer. Voor de vlote doorstroming hiervan werd het aantal kruispunten beperkt. Dit verklaart de aanleg van de Chambongaarde, Blankengaarde en Hendrickxgaarde. De Maria van Hongarijelaan kreeg de rol van lokale verkeersweg.

Ontwerpschets voor de herziening van het APA door Georges De Coster onder leiding van Octave Coenen, 1955. (Archief van de Faculteit Architectuur van de ULB, Fonds De Coster)

Tweede versie van het APA zoals goedgekeurd bij koninklijk besluit in 1958, met het lineaire Mennegatpark. Men ziet duidelijk de sociale appartementsgebouwen ingeplant in het groen langs de Van Overbekelaan. (GAG)

Zicht op het lineaire Mennegatpark met zijn infrastructuur, omzoomd door sociale eengezinswoningen waarachter appartementsgebouwen staan. (GAG)

hem bij zijn indiensttreding onmiddellijk inschreef aan het Institut International d'Urbanisme de Bruxelles, het huidige ISURU, om er de lessen te volgen van de directeur van deze instelling, Gaston Bardet.

Gaston Bardet oefende een zeer sterke invloed op het denken van Georges De Coster en de dienst Openbare Werken in het algemeen. Deze internationaal vermaarde Franse stedenbouwkundige wijdde zijn loopbaan aan de studie van de stad en het definiëren van haar verschillende organisatieniveaus (de echelons). Hij probeerde de sociale solidariteitssystemen te begrijpen en te reproduceren die binnen de traditionele stedelijke of dorpse structuren bestonden. In dat opzicht toonde hij zich tussen de twee wereldoorlogen een groot tegenstander van de voorschriften van Le Corbusier voor diens Cité Radieuse. Le Corbusier was voorstander van een concentratie van woningen die volledig waren afgestemd en genormeerd op de afmetingen van de universele mens, de zogenaamde 'modulor', binnen een langwerpige appartementsgebouw dat in een groene ruimte stond en beschikte over alle stedelijke voorzieningen zoals winkels en een school. Bardet daarentegen pleitte voor laagbouwoningen, flexibel en gevarieerd, zorgvuldig georganiseerd in kleine huiselijke gehelen en in contact met een park. Het geheel vormde een wijk met een aantal voorzieningen en stond in verbinding met andere wijken. Als orde van grootte hanteerde hij de 'parochiale schaal' die van 500 tot 1.500 gezinnen groepeerde. Dit stemde ongeveer overeen met de schaal van de vierhoek gevormd door Van Overbekelaan, Negen Provinciënlaan, Maria van Hongarijelaan en het theoretische tracé van de De Villegaslaan.

De in concessie gegeven stad: afspraken tussen grote vastgoedontwikkelaars

De rooilijnplannen in Ganshoren zijn grotendeels het werk van vastgoedmaatschappijen. Die zorgden voor het verkavelen en bouwrijp maken van de bouwgronden waarvan de verkoop de aanleg van nieuwe straten financierde. Het ging onder meer om de S.A. Quartier Basilique Charles Quint en de Compagnie Immobilière de Belgique voor de omgeving van het Elisabethpark en de S.A. Egimo die de wijk rond de Leclercq laan verkavelde en instond voor de verbreding van het gedeelte van de Jettelaan op haar percelen.

De concessiehoudende maatschappijen die als uitvoerders optraden van de nieuwe stedenbouwkundige plannen uit het APA, gaven er de voorkeur aan om zelf woningen te bouwen. Dit leidde tot het ontstaan van aangrenzende maar architecturaal verschillende wijken. Elke concessiehoudende maatschappij werkte voor de ontwikkeling van haar zone immers naar eigen goedgevoel met de esthetische normen en inrichtingsprincipes waarover ze zelf besliste.

Deze maatschappijen konden steunen op een solide juridische basis in de vorm van bijzondere plannen van aanleg (BPA). Dit waren verfijningen van het APA voor een beperkte zone. De wettelijke kracht van een BPA was onbeperkt, tenminste tot er een aanpassing werd goedgekeurd of tot ze werd ingetrokken. De uitwerking van een BPA was dus een zeer bijzonder onderhandelingsmoment tussen enerzijds de politieke overheid en de gemeentelijke en nationale administraties en anderzijds de vastgoedmaatschappij aan wie de inrichting van het gebied in concessie werd gegeven. Het is frappant dat in het geval van Ganshoren deze onderhandelingen systematisch leidden tot een algemene maar in overleg besloten dichtere bebouwing van de nieuwe wijken, voornamelijk in de vorm van hoogbouw. Elke speler verdedigde er immers zijn eigen belangen, zowel de politieke overheid die vanaf de jaren 1950 bewust streefde naar een aanzienlijke bevolkingsaan groei als de ontwikkelaars die op die manier hun winstmarges konden vergroten.

DE TUINWIJK ALS BUFFER TEGEN DE VERSTEDELIJING

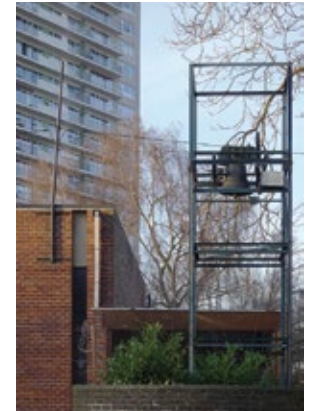
De dienst Openbare Werken moest daarentegen vaststellen dat men steeds verder afdreef van de plannen uit de eerste herziening van het APA in 1954, namelijk de ontwikkeling van eengezinswoningen met tuintje en een directe band met de openbare ruimtes. De enige realisatie van dit woontype kwam tot stand op initiatief van de c.v. *Les Villas de Ganshoren*.

Het gaat om het geheel van gelijkvormige rijwoningen in de Max Smallaan, gebouwd langs twee doodlopende straten. De ene hiervan geeft uit op het sportcomplex Bauthier, de andere op het lineaire Mennegatpark waarlangs de gemeentelijke tennisvelden, een school en de Sint-Ceciliakerk liggen. Het was aanvankelijk de bedoeling geweest om dit systeem van doodlopende straten te herhalen langs weerszijden van het park om zo tot een coherent landschappelijk geheel te komen. Dit project werd echter nooit uitgevoerd.

Deze band tussen lokale infrastructuur en woningen was nadrukkelijk aanwezig in de eerste ontwerpen van het tweede APA en kenmerkend voor de B.A.M.-wijk, genoemd naar de betrokken bouwmaatschappij. Deze wijk, de eerste die voltooid werd sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, werd in 1954 in gebruik genomen. Ze strekt zich op de grens van de gemeente uit over 4 ha en werd in het oosten begrensd door de oude Sint-Annaweg die nadien, een tiental meter verderop, vervangen zou worden door de Tentoonstellingslaan. Het APA van 1958 omvatte het niet uitgevoerde project voor de constructie van gebouwen op de strook grond tussen de twee wegen, om de nieuwe wijk met de rest van de gemeente te verbinden. De huidige architectuur, naar de plannen van de architecten T'Sas en Bauthier, is eenvoudig maar

De eerste versie van het "BPA voor Wijk VII" uit 1956 voor het superblok rond het Mennegatpark installeert het systeem van doodlopende straten die in kamvorm aan weerszijden haaks op de lineaire groene ruimte staan. De opties gekozen door het herziene APA van 1958 worden hierin beschreven. De zone met grote woondensiteit is beperkt tot de kant van de Van Overbekelaan. (GAG)

De herziening van 1963 veralgemeent deze densiteit langs de grote wegen die het superblok omsluiten. Hiërarchisering van de wegen en woontype worden gekoppeld: de woontoren in klaverbladvorm van de c.v. *Les Villas* vermenigvuldigen zich en het project *Les Provinces d'Espagne* ontworpen door Jacques Cuisinier (1961), onderaan links op het plan, geeft het sein voor de inplanting van langwerpige appartementsblokken langs de Negen Provinciëlaan. Goedgekeurde versie van het BPA VII in 1963 (GAG)

efficiënt. Bijzonder is de plaatsing van de schoorsteen, niet langs de gemene scheidingsmuur maar centraal in de woning om de warmtedistributie te optimaliseren. De homogeniteit van het geheel is frappant en draagt bij tot de duidelijke identificatie van de wijk. Die wordt nog versterkt door de aanwezigheid in het centrum van een kleine lagere school, een voorziening die volgens Bardet van 'huiselijke schaal' was aangezien de afstand tot de woningen niet groter was dan 300 meter.

Ook de villa's van het Albertpark, aan de overkant van de Tentoonstellingslaan vertonen een zekere homogeniteit. In beide gevallen werd deze homogeniteit gewaarborgd door de bepalingen van het verkoopcontract dat als uitdrukkelijke voorwaarde de naleving oplegde van het bestek van de verkavelaar. Dit kon enkel met de toestemming van alle eigenaars worden gewijzigd.

Twee types realisatie van de c.v. *Les Villas de Ganshoren*: kleine eengezinswoningen aan een doodlopende straat haaks op de Max Smallaan met daarachter woontoren met opvallend grondplan in klaverbladvorm. (Foto Q. Nicolai)

Sint-Ceciliakerk, ingang met kapel, architect Paul Couvreur (Foto H. Lionnez)

De B.A.M.-wijk is een van de zeldzame wijken met privéwoningen die haar homogeniteit bewaard heeft. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

BPA VIII eerste versie van 1957, voor de omgeving van het domein ter Rivieren, dat de vorm van de woningen van het door Etrimo ontwikkelde bouwproject Parc Albert vastlegde. De blauwe zones waren bestemd voor een lagere school (boven) en een kerk (onder). (GAG)

Het Albertpark vandaag, volgens zijn verschillende fases. De confrontatie van twee typologieën van eenzelfde ontwikkelaar. (Foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

De woningen van het Albertpark strekken zich uit op de terreinen die door het eerste APA waren bestemd voor de aanleg van het sportterrein. De eigenaar ervan, de familie de Villegas, stond ze rechtstreeks af aan de maatschappij Etrimo, bekend om haar techniek van verkoop op plan. De kandidaat-kopers konden de vorm van hun woning kiezen uit een vooraf bepaald aantal woningtypes met aanlokkelijke namen als *Notre Nid* of *Mon Réve*, ontworpen door een van de architecten van de maatschappij F. Draps.

De wijk werd ontworpen in drie fases en in nauw overleg met de dienst Openbare Werken. Gustave De Coster verbeterde de tekening van de eerste fase rond de Mazzalaan die hij niet inventief genoeg vond. Het meer bochtenrijke plan van de fase van de Tachtigbeukenstraat en van de derde fase illustreert goed het idee van wonen in het groen, huizen in kleine groepjes, zoekend naar een evenwicht tussen emancipatie van het individu en gemeenschapsleven, gebaseerd op de spontane solidariteit tussen burens en de aanwezigheid van openbare parken en lokale voorzieningen.

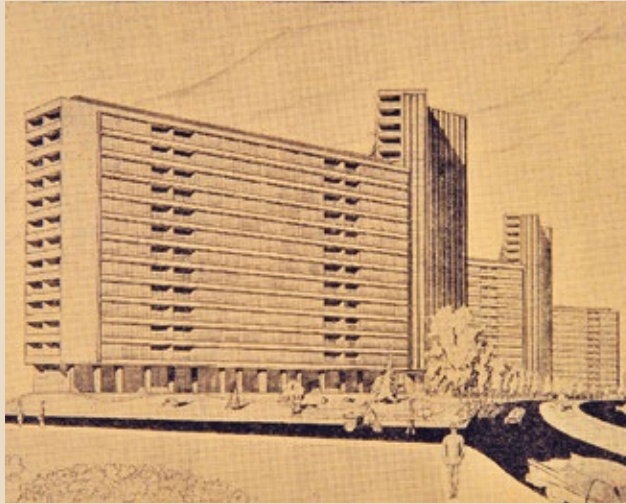
Tweede versie van het BPA PPA VIII goedgekeurd door de gemeenteraad in 1966. Langwerpige gebouwen in een groene ruimte vervangen de kleine eengezinswoningen. De kerk is uit het plan verdwenen en zou uiteindelijk een plaats krijgen langs het Mennegatpark: de Sint-Ceciliakerk. (GAG)

BOUWEN IN DE HOOGTE EN BESPARING OP DE MIDDELEN

Deze derde fase zag nooit het licht in haar oorspronkelijke vorm. Het plan werd namelijk in 1967 herzien waarbij gekozen werd voor zes langwerpige appartementsgebouwen van tien tot achttien verdiepingen. De schikking ervan was geïnspireerd op de inplanting van een eerdere realisatie van de architecten A. Vanden Bossche en Gaston Brunfaut. Deze twee architecten hadden in opdracht van woningmaatschappij *Les Villas de Ganshoren* in 1959 een appartementsgebouw met 98 woningen ontworpen. De hand van G. Brunfaut is herkenbaar in de plattegrond en de vrije uitwerking van de benedenverdieping die een handelszaak bevatte. Het vandaag alleenstaande gebouw moest het eerste worden van een reeks van drie onderbroken door twee woontorens. De wijziging van het BPA van het Albertpark in 1967 kreeg nooit kracht van wet. De maatschappij Etrimo gaf er uiteindelijk de brui aan na de voltooiing van de eerste twee gebouwen. Het terrein ging over in handen van de *Villas de Ganshoren* die de bouw voortzette van klaverblad-torens, telkens naar de plannen van Vanden Bossche. Hieruit volgde een verrassende confrontatie tussen twee types hoogbouw-architectuur. Het ene type weerspiegelt de esthetiek van de rationalistische

DE LANGWERPIGE APPARTEMENTSGEBOUWEN (BRUNFAUT EN VANDEN BOSSCHE)

Perspectiefzicht van het initiële project voor sociale woontorens langs de Van Overbekelaan, zoals gepland door het APA van 1958. Drie langwerpige appartementsgebouwen, waarvan alleen het eerste zou worden gebouwd, worden gescheiden door twee klaverbladtorens. (Archief van de Faculteit Architectuur van de ULB, Fonds De Coster)

Het langwerpige appartementsgebouw met handelszaak op de benedenverdieping dat als enige gerealiseerd werd, naar een ontwerp van Brunfaut en Vanden Bossche. Op de achtergrond een klaverbladtoren. (foto Q. Nicolai)

DE REALISATIES VAN ETRIMO

Het rationalisme van deze vorm van gegroepede woningen in combinatie met een zeker classicisme in de vormgeving van de gevels en het gebruik van simill-steen toont duidelijk de betrachtting van Etrimo om hiermee de markt van woningen van een zekere standing bedoeld voor de middenklasse te betreden. (foto A. de Ville de Goyet © MBHG)

Op dezelfde site: twee bouwmaatschappijen (Etrimo vooraan, Les Villas de Ganshoren achteraan), twee architecturale tradities. (foto A. de Ville de Goyet © MBHG)

DE KLAVERBLADTORENS (LES VILLAS DE GANSHOREN)

De klaverbladtorens stonden tijdens de bouw in een bijzondere relatie tot het open en rurale landschap van de omgeving. Een relatie waaraan de bescherming van de Molenbeekvallei als natuurgebied sindsdien niets heeft veranderd. (fotos De Coster, G. Leloutre)

Typeplan van de klaverbladtorens van de c.v. Les Villas de Ganshoren. De klaverbladvorm maakt de ontwikkeling mogelijk van een aantal woningen met een dubbele oriëntatie uitgaand van één kolom met verticale circulaties. (GAG)

Hun plattegrond is direct geïnspireerd op een ontwerp van S. Backstrom en L. Reinius in Stockholm voor een groep huizen van vier bouwlagen in stervorm. De reproductie, in een nummer van het architectuurtijdschrift Rythme uit 1951, was nooit ver van de werktafel van Gustave De Coster die belast was met het ontwerp van

het totaalplan. Dit plan zou overigens in 1965 worden aangepast, na de bouw van het eerste langwerpige gebouw. De klaverbladtypologie, die het zicht aanzienlijk minder belemmerde, haalde het op de eerst geplande gordijntypologie waardoor de plannen voor de twee andere langwerpige gebouwen definitief werden opgeborgen.

Huizen van 4 bouwlagen in stervorm van S. Backstrom en L. Reinius in Stockholm, foto's en plan gepubliceerd in het architectuurtijdschrift Rythme in 1951 (GAG)

BRUSSELS '21

Tekening van het gebouw *Twenty One* van Jacques Cuisinier, gebruikt als logo voor de S.A. *Constructions Rationnelles Modernes* die de bouwvergunning in 1961 indiende. In andere documenten wordt het gebouw *Les Provinces d'Espagne* genoemd, een verwijzing naar de namen van Keizer Karel en Maria van Hongarije die het gemeentebestuur gegeven had aan twee belangrijke lanen in de wijk. Deze dubbele benaming weerspiegelt de aarzeling van die tijd tussen verlangen naar een nieuwe, uit Amerika afkomstige moderniteit en een burgerlijke smaak met aristocratische accenten en bijbehorende gemeubelde interieurs in neo-Lodewijk XV-stijl. (GAG)

Résidence *Twenty One*,
Negen Provinciënlaan, arch.
Jacques Cuisinier, 1964,
(foto A. de Ville-de Goyet ©MBHG)

stad en illustreert het streven naar een optimalisering van verticale circulaties en geprefabriceerde elementen. Binnen deze expressievorm wordt het ontwerp van de wooneenheden bepaald door dikke betonwanden die de dragende elementen vormen, waardoor de gevel tot een eenvoudige gordijnmuur beperkt wordt. Het andere type beantwoordt aan de wens om een woning op de markt te brengen bestemd voor de middenklasse in de stedelijke agglomeratie. De compositie van de gebouwen, waaraan F. Draps meewerkte, speelde op deze doelgroep in door een algemeen klassiek uiterlijk beklemtoond door een omlopende diepe kroonlijst en het gebruik van edele materialen die, in werkelijkheid, uiteindelijk dicht bij het industrial design stonden en dus bij het principe van kostenbesparend bouwen. In dezelfde geest van soberheid liepen de appartementen van deze gebouwen niet door om het aantal liften te beperken. De doorlopende balkons compenseerden de afwezigheid van een tuin door een tweede circulatie langs buiten te creëren, maar dienden tevens als evacuatieweg in overeenstemming met de brandveiligheidsnormen. De omlijsting van de langwerpige gevel ten slotte was bedoeld om het aantal vensters in de gevels aan de straatzijde te beperken.

DE 'STRALENDE STAD'

Daar waar Etrimo de middelen had om een volledige wijk uit de grond te stampen rondom het domein van de familie de Villegas, slaagden andere, kleinere spelers erin het uitzicht van volledige wijken te beïnvloeden met één enkele realisatie.

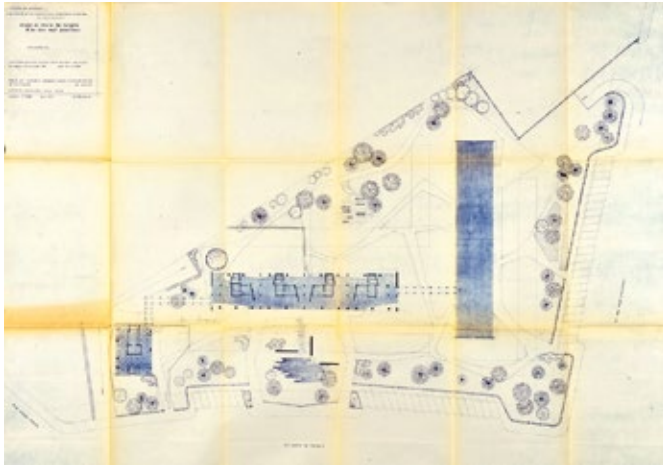
Dat is duidelijk het geval voor het geheel ontworpen door architect Jacques Cuisinier die overigens ook de plannen tekende voor de Brusiliatoren, de Rogiertoren en het gebouw aan het Frans Halsplein in Anderlecht. Op de hoek van de Maria van Hongarijelaan en de Negen Provinciënlaan realiseerde hij een groep van drie gebouwen: een compacte toren van elf verdiepingen, een langwerpig blok van zeven verdiepingen en loodrecht daarop een toren van 21 verdiepingen. Deze groep trekt de aandacht door de radicaliteit van zijn architectuur die een vrijmoedige houding uitdrukt tegenover de moderniteit.

De horizontaliteit van de balkons aan de achtergevel, die een sterke grafische en contrastrijke compositie tekenen, steekt af tegen het strakke ritme van de populieren die vandaag als visuele scheiding dienen met de vroegere terreinen van de fabrieken Nestor Martin waarop een nieuwe bedrijfzone in volle ontwikkeling is.

Inplantingsplan van de drie gebouwen waaronder van het Twenty One-gebouw van Cuisinier met meerdere ingangen op een terrein dat uitsluitend is gereserveerd voor voetgangers. (GAG)

De hoge achtergevel van het Twenty One-gebouw, vormt in haar isolement een radicaal contrast met de uitgestrektheid van de Molenbeekvallei. De ervaring van deze relatie waarbinnen de architectuur naar voor komt als een geïsoleerd object dat neergezet is in de natuur, vertoont overeenkomsten met de Cité Radieuse van Le Corbusier.

Aan de kant van de voorgevel, langs de Maria van Hongarijelaan, is de situatie totaal anders. Hier zijn de drie gebouwen rond een klein stadsplantsoen gerangschikt dat hun inplanting ten opzichte van de omringende gebouwen verzacht.

Het complex Twenty One op het einde van de bouw. (GAG)

De site voor het project van *Les Provinces d'Espagne*, onderaan links, tegenover het Margaretha van Oostenrijkplein, nog volledig omringd door velden. De Keizer Karellaan is duidelijk zichtbaar als speerpunt van de verstedelijking van de gemeente. (Archief van de Faculteit Architectuur van de ULB, Fonds De Coster)

Deze ambivalentie in de verhouding van de architectuur tot de stad en het landschap is emblematisch voor de verandering van paradigma in de stadsplanning die we in het midden van de jaren '50 en begin van de jaren '60 zien gebeuren. De architectuur bevrijdt zich van de rijbebouwing in gesloten huizenblokken en kiest voor een open inplanting in een zoektocht naar een nieuw stedelijk landschap.

Het ontwerp voor de Twenty One-toren dat Jacques Cuisinier in 1961 voor rekening van de S.A. Constructions Rationnelles Modernes indiende, is kenmerkend voor de aarzelingen en spanningen die er leefden binnen de dienst stedenbouw ten aanzien van deze zoektocht naar een nieuwe stedelijkheid.

Het project van Cuisinier, namelijk het groeperen van drie gebouwen met verschillende hoogte, diende als basis voor het ontwerp van herziening van het BPA voor de aanpalende wijk (BPA VII) dat de gemeente in dezelfde periode uitwerkte. Deze groepering werd er drie keer herhaald en bepaalde hiermee het toekomstige uitzicht van de terreinen tussen de Negen Provinciënlaan en de Maria van Hongarijelaan. Langs deze laatste laan werd zo een contrasterende en open opeenvolging gecreëerd van gebouwen met een gevarieerde visuele en stedenbouwkundige impact. Deze opeenvolging werd slechts gedeeltelijk gerealiseerd omdat een deel van de terreinen nadien bestemd werd voor de bouw van een school in de groene zone ter hoogte van de Maria van Hongarijelaan.

Deze verandering van programma gaf de laan een tweeslachtig karakter dat vandaag nog altijd merkbaar is: dit 'front' van hoge bebouwing, gekeerd

naar het open landschap van de Molenbeekvallei en lager gelegen dan de gebouwen aan de Keizer Karellaan waarvan ze de sokkel vormt, markeert de grens van de compacte stad.

WONEN IN DE HOOGTE, CRISIS VAN DE VERTICALE STAD EN BEREIKBARE WONINGEN

Het oorspronkelijke ontwerp van Cuisinier voor het Twenty One-gebouw omvatte een garagebox per appartement in de kelderverdieping. De zones rondom de ingangen van de drie gebouwen waren daarentegen als tuin aangelegd om een gemeenschappelijke groene ruimte voor de bewoners te creëren.

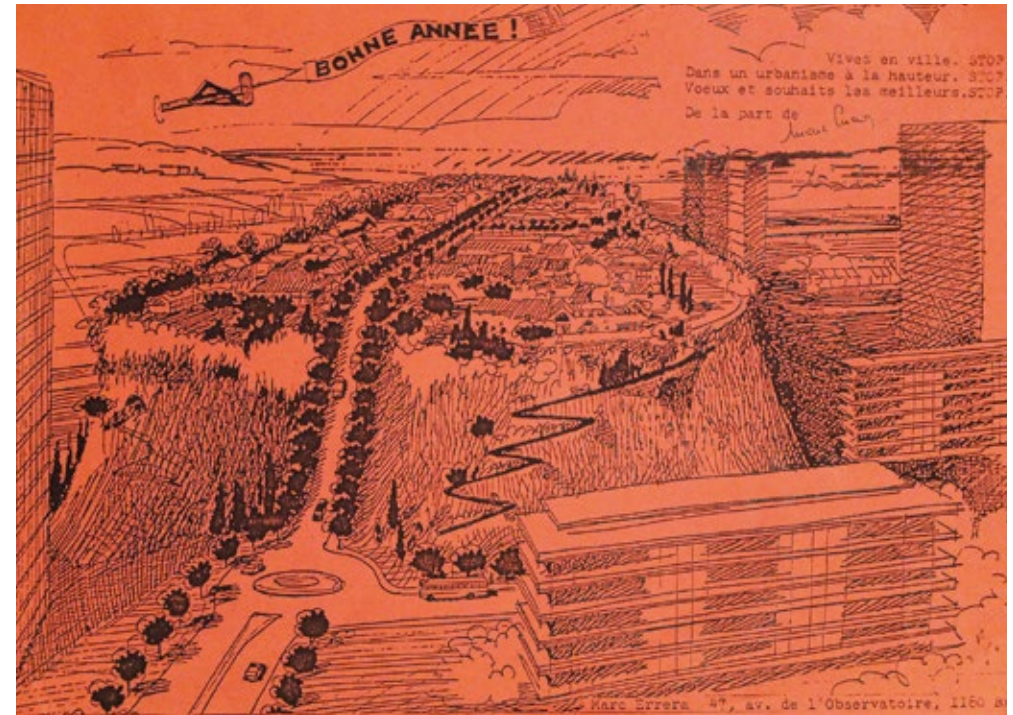
De gemeente aanvaardde in 1964 de gevraagde afwijking voor de hoogte van het gebouw (21 verdiepingen in plaats van de twee voorzien in het BPA van 1954 en opgetrokken tot 6 verdiepingen in het gewijzigde plan ingediend in 1957 en goedgekeurd in 1961) op voorwaarde dat de ondergrondse garageboxen werden uitgebreid met bovengrondse autoparkeerplaatsen, gelijk aan een derde van het aantal appartementen.

Deze indringing van de auto in de eerst geplande collectieve groene ruimte deed elke mogelijkheid van gedeelde ruimte aan de voet van de gebouwen teniet en hypothekeerde ook hun relatie met de wijk. Dit verlies aan menselijk contact werd toegeschreven aan het bouwen in de hoogte. Het leek toen ondenkbaar om de invasie van de auto in de stad en de verregaande gevolgen daarvan in vraag te stellen.

De democratisering van de auto zorgde vanaf de jaren 1960 logischerwijs voor een betere bereikbaarheid van de randgebieden waardoor de grenzen van de stad verlegd werden en het stedelijk weefsel verder uitdeinde. Een paradoxaal gevolg van deze mobiliteit was dat in sommige nog weinig verstedelijkte gebieden, zoals in Ganshoren, het 'voorstedelijk model' in de stad binnensloep.

HET WOONERF, BEDRIEGLIJKE TERUGKEER NAAR HET DORP VAN VROEGER

Het tussen 1977 en 1983 ontwikkelde BPA voor de terreinen langs de Negen Provinciënlaan laat zien hoe de hierboven genoemde bouwen in de hoogte in vraag werden gesteld, evenals met de invoer van het voorstedelijk model. In antwoord op "de wens van de bevolking om het aantal verdiepingen aanzienlijk te verminderen" stelde het ontwerp een wijk voor met 'woonerven' en binnenpleinen waar uitsluitend lokaal verkeer was toegela-

ten. Het algemene beeld van de straten was er een van garagepoorten en houten omheiningen. Feit is dat door de alomtegenwoordigheid van de auto noch de relatieve schaalverkleining van de gebouwen noch het voorschrijven van bakstenen en dakpannen of leien voor de schuine daken het nagestreefde dorps karakter weer tot leven kon wekken. De balkons en terrassen werden opnieuw vervangen door omheinde privétuintjes. Maar het was een getemde natuur in een wijk die op zichzelf teruggeplooid was en geïsoleerd van het omringende landschap. Van een echt thuisgevoel en eigen identiteit door de bewoners was geen sprake. Het streven om van deze wijk een stadsdeel te maken volgens traditioneel recept waar het dorp van vroeger herleefde, bleek niet meer dan een illusie.

Een woning in de hoogte. Wenskaart getekend door Marc Errera, architect belast met de herziening van het BPA PPA VIII voor de creatie van een 'wijk met woonerven'. Het document geeft blijk van de zeer kritische houding tegenover de woontorens die in de jaren 1970 zowel bij de bevolking als bij de stedenbouwkundigen leefde. (GAG)

Een gemeente op zoek naar haar identiteit

SPOREN VAN HET RURALE LANDSCHAP ALS PLAATS VAN IDENTIFICATIE EN GEMEENSCHAPSLEVEN

Deze spanning tussen dorpsstructuur en modernisering van het centrum door het wegnemen werd vanaf de jaren 1980 omgebogen. De toenemende bezorgdheid om in het centrum van de gemeente de restanten van het dorpsverleden van Ganshoren te bewaren leidde tot het project het 'Groene hart'. Dit project mondde uit in een Bijzonder Bestemmingsplan (BBP) dat in 2000 werd goedgekeurd. Het plan stelt het behoud voor van verschillende terreinen, erfenis van het landelijke verleden, in de vorm van een publiek toegankelijk park in het centrum van de gemeente. Dit park zal bestaan uit de verbinding van verschillende semirurale open ruimtes, weiden waar vee graast, tuinbouwzones die nog onaangestast zijn gebleven in de nabijheid van de vroegere hoeves Palinck en La Charnière. De oude holle weg, vandaag de Leopold Demesmaeckerstraat, is eveneens bewaard en laat nog iets ervaren van het bucolische landschap dat de Ganshorenaars dierbaar is. Deze trage en landelijke verbinding haalde het dus op de verlenging van de de Villegaslaan die definitief is opgeborgen. Ook de site van het oude kerkhof (5 hectare) dat niet langer in gebruik is, kan in dit park worden geïntegreerd.

Het 'Groene hart', een landelijke sfeer in het epicentrum van de gemeente. Op de achtergrond het appartementsgebouw van J. Cuisinier. (Foto Q. Nicolai)

Dit concept van bewaren en verbinden van de open ruimtes was reeds eerder toegepast rond de moerassige gronden langs de Molenbeekvallei, op de grens met de gemeente Jette. De twee gemeenten wilden deze marginale zones die door de spoorlijn naar Aalst en de gemeentegrenzen werden doorsneden beter benutten. Daartoe werden twee grote driehoekige percelen geruild. Dit maakte het mogelijk om deze groene zoom te integreren met verschillende infrastructuurprojecten zoals sportterreinen, pedagogische ruimtes, volkstuintjes en een nieuw landschapskerkhof, ontworpen door De Greef. Zowel de bescherming van de Molenbeekvallei als natuurgebied op de grens van de gemeente als de bestemming van de semirurale terreinen in het centrum tot 'groen hart' houdt de erkenning in dat deze natuurlijke ruimtes belangrijke elementen van het lokale erfgoed zijn en dat ze een essentiële rol vervullen in het definiëren van de identiteit van Ganshoren.

TENTOONSTELLINGSLAAN : VISUALISERING VAN DE ZOEKTOCHT NAAR EEN SYNTHESE TUSSEN STAD EN PLATTELAND

De aanleg van de as gevormd door het Elisabethpark en de Keizer Karellaan in het uiterste westen van Ganshoren diende als hefboom voor de verstedelijking van de gemeente. Een andere as, aan de oostelijke grens van het gemeentelijke grondgebied, sloot dit lange proces af. De Tentoonstellingslaan omsluit en doorkruist immers de verschillende woonvormen ontstaan tijdens de lange zoektocht naar de beste manier van wonen aan de rand van de hoofdstad. De voortzetting van het model van de 19de-eeuwse stad, langs de Poplimontlaan, werd nadien geleidelijk vervangen door de gemeentelijke plannen van aanleg.

De square waarop de Leclercqlaan eindigt, getuigt van een kritische herziening van het rooijlijnplan dat als leidraad diende voor de eerste ontwikkelingen. De opheffing van de gesloten hoeken, die de overgang van gesloten naar open huizenblok markeert, was een belangrijke fase zoals blijkt uit de open inplanting van de woningen in de tuinvijken Heideken en Le Home. Dit model werd voor de middenklassewoningen overgenomen in de wijken B.A.M. en Albertpark.

De perceptie van de stad en haar monumentaliteit wijzigde grondig met het denken over wonen in het groen. Het landschap werd een element in de compositie van de stad. De band tussen de nieuwe Tentoonstellingslaan en de bestaande stad werd niet gecreëerd door een wijziging

van de bebouwing maar door de aanleg van groene ruimtes met bomen, zoals op het kruispunt van de De Brouckèrelaan en de Jettelaan, op de Eeuwfeestsquare.

De groene ruimte werd geleidelijk erkend als instrument voor de inrichting van de stad, waardoor men verschillende stedelijke sferen met elkaar kan verzoenen. Zie bijvoorbeeld de landschapsruimte die als buffer dient tussen het autoverkeer op de Tentoonstellingslaan en de achterzijde van de eengezinswoningen gebouwd door de maatschappijen B.A.M. en Etrimo. In haar doortocht door een zeer contrastrijk en schijnbaar ordeloos gebied geeft de Tentoonstellingslaan een goed inzicht in de elementen van het Ganshorens landschap. Het gaat om een verzameling typologieën die voortkomen uit een gemeenschappelijke wil: het streven naar de ideale synthese tussen stedelijkheid en natuur, tussen deelname aan een collectieve ruimtelijke ervaring en emancipatie van het individu, tussen stad en open ruimte.

BIBLIOGRAFIE

BARDET, G., *Pierre sur pierre : construction du nouvel urbanisme*, L.C.B., Parijs, 1945

BERCKMANS, C. & BERNARD, P., *Bruxelles '50'60: architecture moderne au temps de l'expo 58*, Aparté, Brussel, 2007.

BURNIAT, P.; PUTTEMANS, P.; VANDENBREEDEN, J., *Moderne architectuur in Brussel : gids, Octogone*, Brussel - Louvain-la-Neuve, 2000.

DELHAYE, J., *L'appartement d'aujourd'hui*, Desoer, Luik, 1946.

DEMEY, T., *Bruxelles, chronique d'une capitale en chantier*, (volume 2) *De l'Expo '58 au siège de la C.E.E.*, Paul Legrain, Brussel, 1992.

DESSOUROUX, Ch., *Gedeelde ruimten, betwiste ruimten: Brussel, een hoofdstad en haar inwoners*, MBHG, Bruxelles, 2008.

PERICHON, A., *Ganshoren, Guides des communes de la région bruxelloise*, CFC - Editions, Brussel, 2002.

Antoine Pompe ou L'architecture du sentiment, Museum van Elsene, 1973.

RANIERI, L., *Léopold II, urbaniste*, Hayez, Brussel, 1973.

SMETS, M., *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930*, Pierre Mardaga, Brussel-Luik, 1977.

BILLEN, C., DUVOSQUEL, J.M., Brussel, Mercatorfonds, Antwerpen, 2000.

Een eeuw architectuur en stedebouw, 1900-2000, Pierre Mardaga, Sprimont, 2000.

Il était une fois Ganshoren mon village, SAND, G., www.ganshorenmonvillage.org/

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
INT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DEVIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DEVIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOVEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTS- GEBOUWEN UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)
44. HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM (NL - FR)
45. HET GEMEENTEHUIS VAN SCHAARBEEK EN HET COLIGNONPLEIN (NL - FR)
46. DE MAROLLEN (NL - FR)
47. IN HET HART VAN VORST SINT-DENIJSKERK, ABDIJ, GEMEENTEHUIS (NL - FR)
48. DE CAFÉS VAN BRUSSEL (NL - FR)
49. HET RURALE ERFGOED (NL - FR)
50. HET MILITAIRE ERFGOED (NL - FR)
51. BRUGMANN HET PARKZIEKENHUIS VAN VICTOR HORTA (NL - FR)

Collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis**

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven. Vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische gegevens met bijzondere aandacht voor stedenbouw en architectuur vormt deze reeks een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Ganshoren : tussen stad en natuur

Het architecturaal erfgoed van de gemeente Ganshoren is gekenmerkt door een opvallende diversiteit. Hieruit blijkt duidelijk hoe sinds het einde van de 19de eeuw op het vlak van ruimtelijke ordening inspanningen zijn geleverd om in deze gemeente van het Brussels Gewest het evenwicht te behouden tussen stad en natuur. Het huidige Ganshoren is het resultaat van opeenvolgende stedenbouwkundige visies. Dit boek vertelt het verhaal hierachter en neemt de lezer mee op een reis doorheen de boeiende geschiedenis van de Brusselse architectuur en stedenbouw.

Charles Picqué,
Minister-President van de Regering
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
belast met Monumenten en Landschappen

